સરસ્વતીચંદ્ર

નું

અવલોકન

વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય.
એમ. આર. એ. એસ; વિગેરે.

જે મુદ્રાલયમાં આ ગ્રન્થ છપાવ્યો તેની ન્યૂનતાને લીધે આ ગ્રન્થમાં અસંખ્ય ભૂલો, અયોગ્ય માત્રા તથા રેફારોહણ વિગેરે થયાં છે તે સુધારી શકાય તેવું ન હતું. અને સખેદ તેવુંજ વાચકવર્ગ આગળ મુકાય છે.

આ આવૃત્તિનો વ્યય કરી નાખવા વિદ્યાર્થી વર્ગને મફત આપી દઈ નવી આવૃત્તિનો પ્રસંગ લાવવા ઇચ્છા છે. તેમ યોગ્ય સુધારા તેમજ વધારા થવા ઇચ્છા છે.

" સરસ્વતીચંદ્ર "

નું

અવલોકન.

વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય.

વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય બી. એ. બેરીસ્ટર-ઍટ-લૉ.

વાઈસ-પ્રેસીડન્ટ બામ્બે બ્રાન્ચ.

રૉયલ એસીયાટીક સોસાયટી.

અવલોકન સંબંધી.

ઉપોદ્ઘાત.

લે. મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી બી. એ.

ઉપોદ્‌ઘાત.

રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ના "સરસ્વતીચંદ્ર"નું અવલોકન કર્યા પછી, તદ્વિષયક ઉપોદ્‌ઘાતરૂપે કાંઈ લખવા મને રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામે કહ્યું. એ પ્રસંગનો યોગ્ય લાભ લઈ મારા મનમાં જે વિચાર અવલોકન સંબંધે કાંઈક રમી રહ્યા છે તેજ પ્રદર્શિત કરવા ઉચિત ધારૂંછું." સરસ્વતીચંદ્ર " ના ગુણદોષનું વિવેચન કરવું કે તેના ઉપરના અવલોકનની પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય મેં માથે લીધું નથી, એ ઉભય પરત્વે વાંચક પોતે, મારા અવલોકન સંબંધી ઉદ્‌ગારને વિચારી પોતાનું મત બાંધી શકશે.

પ્રખ્યાત શ્રી ભોજરાજે પોતાની રાજમાર્તંડ નામની યોગ સૂત્ર ટીકાના મંગલાન્તે ઠીક કહ્યું છે કે दुर्बोधं यदतीव तद्विजहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः स्पष्टार्थे त्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादि कैः। अस्थानेऽनुपयोगिभिर्बहुतैरर्व्यर्थं भ्रमं तन्वते श्रोतृणामिति वस्तुविप्लवकृतः प्रायेण टीकाकृत । *

---

* જે દુર્બોધ હોય તેને " એતો સ્પષ્ટ છે " એમ કહીનેજ તજી દે છે, ને જે સ્પષ્ટાર્થ હોય તેના ઉપર પંડિતાઇ બતાવવા, નકામા નકામા સમાસાદિના વિગ્રહ સમજાવવાનું ડોળ કરી બહુ ટાયલું વિસ્તારે છે; જ્યાં જરૂર ન હોય તેવે ઠામે કેવળ નિરૂપયોગી બહુ બહુ વાતો દાખલ કરી ઉલટો વાંચનારને મીથ્યા ભ્રમ પેદા કરે છે; એમ પ્રાયશઃ ટીકા કરનારા જે શુદ્ધ મૂળ વસ્તુ હોય તેને કેવળ ચુંથી નાખે છે.

સત્ય છે કે ટીકાકારો વસ્તુ વિકલવ કરનારાજ છે. પોતાના પાંડિત્યનું દર્શન કરાવવાની મિથ્યા લાલચમાં તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય વિસરી જાય છે, ને જેનું વિવેચન કરવાનું છે તેને બાજુ પર મૂકી માત્ર પોતાના પાંડિત્યનું વિવેચન કરવા બેસે છે. ભોજરાજે આ અભિપ્રાય આપ્યો તે વખતે તેના હૃદયમાં શ્રી શંકરાચાર્ય, કે શ્રી મલ્લિનાથ જેવા વિવેચકો નહિજ હોય. યદ્યાપિ ટીકાકારો મૂળ વસ્તુનો વિકલવ કરનારા છે એ નિઃસંશય છે, તથાપિ ટીકાકારોને લીધેજ કાવ્ય, શાસ્ત્રઆદિ અનેક દર્શનના પ્રણેતા અમરત્વ ભોગવવા સમર્થ થયા છે એમ કોણ નહિ સ્વીકારે? કાલીદાસને મલ્લિનાથે અમર કર્યો છે, જેમ તેના પાશ્ચાત્ય સમધર્મી શેકસપીઅરને જરવાઇન્સે અમર કર્યો છે. શેકસપીઅર અંગ્રેજ કવિ છતાં પોતાના દેશીઓથી એટલો અવમાનિત હતો કે તેની મહત્તા અને ચમત્કૃતિ સમજાવવાનું માન એક પરદેશી જરમનને ઘટે છે. કાળે કરીને જ્યારે નાટકશાળાના પડદા સંભાળનારાને સંભારનારા અસ્ત થયા, અને દેશકાલ પ્રમિતમૂર્તિ ઉપરથી હૃદયના આવેશનાં આવરણ દૂર થયાં, ત્યારે–મોડું તો મોડું, પણ અસંશય યોગ્ય માન જેને ઘટતું હતું તેને મળ્યું. ગુણની ગણના તેના ઉદ્ભવની સાથેજ થાય એવું તો કવચિતજ બને છે, પણ તે થયા વિના રહેતી નથી. उत्पत्स्यतेस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरव धिर्विपुलाच पृथ्वी *

* છે કો સમાન મમ કે પછી કોઇ થાશે;
પૃથ્વી વિશાલ વળી કાલ અનંત ભાસે,
માલતી માધવ. ભાષાન્તર.

એમ જે ભવભૂતિએ કહ્યું છે તે વાસ્તવિક છે. એ વાક્ય પણ "ટીકાકારોથી નિર્વેદ પામીને સાથે સ્વગુણાભિમાની પંડિત કવિએ કહ્યું છે. ને તેની સત્યતા કાલે સિદ્ધ કરી છે.

આટલું તો આપણે ટીકાકારોના સંબંધે કહ્યું પણ પ્રકૃત વિષય સાથે એને કાંઇ સંબંધ છે? ટીકા એ શબ્દના અર્થમાં જે અન્તર આજ થઇ ગયું છે તેને લીધે આ શંકાનો અવકાશ છે. લોક એમજ જાણે છે કે ટીકા એટલે નિંદા; કોઇનો દોષ કાઢવો, ગુણમાં દોષ આરોપવો! ટીકા શબ્દનો મૂલ અર્થ તો માત્ર સ્પષ્ટિકરણ, વિશેષ વિચાર, વિવેચન, અવલોકન, એટલોજ છે; ને આપણે જે કહી ગયા તે પણ તેનેજ માટે. ટીકાનો જે અર્થ આજ કાલ પ્રચલિત છે તેને ટીકા કહેવાયજ નહિ. તેની જરૂર પણ નથી. એનું નામતો માત્ર નિંદા છે, ને તે અધમ લેખકોની ઉપજીવિકા છે. એના વિષે આપણે કાંઇ બોલવાની જરૂર નથી. દા. જોન્સને બહુ માર્મિક રીતે એવા નિંદકો માટે કહ્યું છે કે "તેમનામાં જે ન્યૂનતા હોય છે તેને પૂર્ણતારૂપે જણાવવા એવા લોકો કોઇ સંપૂર્ણ જણાતા મહાશયો ને નીચા નમાવવા વેવલાં વીણે છે, કે તેમ કરવાથી તેઓ પોતે કાંઇ પ્રસિદ્ધિ પામે. પણ તેમને જે અપ્રસિદ્ધિ અતિ ઉચિત છે તેમાંજ રહેવા દેવાનો એકજ રસ્તો છે, ને તે એ કે તેમની કોઇએ દરકાર ન કરવી."

લોક અર્થાત્ વાંચક વર્ગ પણ એમ જાણે છે કે ટીકા થવી એ મહા હાનિ અને કષ્ટ છે. ટીકા થઇ એટલેજ જાણે કાંઇક દૂષણ છે એમ સિદ્ધ થઇ ચુક્યું! આવો લોક ભ્રમ પણ અધમ ટીકાકા-

રના અસદાચરણથી પેદા થયો છે. પણ એમાં કાંઈ સાર નથી. નિંદા કરનારની નિંદા સત્ય હોતી નથી, ને નિંદાને બદલે, વાસ્તવિક ટીકાકારના મતભેદથી, જે હોય તેને દૂષણ લાગતું નથી. લોક એમ માનતા હોય કે એક માણસ જે લખે અથવા બોલે તે ત્યારેજ ખરું કહેવાય કે જ્યારે તેને સર્વ પ્રમાણ કરે, તો આ કરતાં વધારે મોટી ભુલ બીજી કોઇ નથી. શ્રીરામ જેવા અકંલકિત મહાત્માનું શુદ્ધ ચરિત્ર પણ લોક દષ્ટિએ કેવળ અદૂષિત નથી, તો સામાન્ય આચારવિચાર પરત્વે મનુષ્ય માત્ર એકમત થાય એમ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એવું સામાન્યતઃ મનાય છે કે "સો શાણાનો મત એકજ" તથાપિ મારૂં માનવું એમજ છે કે મતભેદ એ કોઇ પણ દેશની વિદ્યા સમૃદ્ધિનું સુચિન્હ છે, ને જેમ વસ્તુગત્યા અનિવાર્ય છે તેમ લાભકારી છે. સત્ય છે તે એવું નથીકે મતાંતર સહન ન કરી શકે. જે અસત્ય છે તેજ મતાંતર સહન કરવા અસમર્થ છે. ગમે તે બાજુએથી જુઓ પણ સત્ય પ્રતિમા સર્વથા એક રૂપેજ સમજાશે; પણ અસત્યતો માત્ર જે બાજુએથી જોવાને લીધે સત્યાભાસ જણાઇ શકાતું હોય, તેટલી બાજુએથીજ ઇષ્ટ રૂપે સમજાશે. આમ સત્યને મતાંતરનું ભય નથી. મતાંતર સહન કરવું અતિ ઉદાર બુદ્ધિ અને વિશાળ વિદ્યા પ્રસાદનું ફળ અથવા લક્ષણ છે. ત્યારે લોક એમ સમજે છે કે ટીકા થઈ એટલેજ દોષ સિદ્ધ થયો તે ભ્રમ છે એટલુંજ નહિ, પણ જેના ઉપર ટીકા નથી થતી તે દોષવાળું છે એમ હોવાનો સંભવ છે. જે ગ્રંથ, જે લેખ, જે ઉક્તિ, વિદ્વચ્ચર્ચાને યોગ્ય થઇ તે, યદ્યાપિ મતાંતર ગ્રસ્ત હોય તથાપિ, સાર્થ છે, ધન્ય છે, ઉત્તમ છે વિશુદ્ધ છે.

ત્યારે હવે આપણે ટીકા શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા સમર્થ થઈશું. ટીકા એ શબ્દ પ્રાચીન સમયમાં તો વિવેચન કે વિવરણ માટે રૂઢ હોય એમ જણાય છે. પ્રકૃત સમયમાં, પાશ્ચાત્ય રીતિને અનુસરતાં, જે રીતે ગ્રંથાદિને તપાસવાનો પરિચય પ્રચલિત છે, તેને ટીકા એ નામ ઘટતું નથી. અંગ્રેજીમાં એને "રિવ્યુ" કહે છે, ને તેનો ધાત્વર્થ "પુનરાવલોકન" એટલોજ છે. એટલે આપણી ભાષામાં પણ એને આપણે અવલોકન એમ કહીએ, કે એવાજ અર્થના કાંઇ શબ્દથી વ્યવહરીએ, તો યથાર્થ છે. એમ કરવાનું બીજું પણ કારણ છે. ટીકામાં જે હોય તેનોજ આશય સ્પષ્ટ કરાય છે. અવલોકનમાં તે ઉપરાંત તે વિષયનું સાંગ સ્ફોટન નિરૂપાય છે. જે વિષય હોય તેજ વિષયને પુનઃ અવલોકી તેનું રૂપ જેવું નિરૂપકે આલેખ્યું હોય તેવું અન્ય રીતે, પણ મૂળને અધિક પ્રકાશ મળે તેમ, સ્પષ્ટ કરવું એ અવલોકનનો વિષય છે. શબ્દ ભેદ નક્કી કરતાં, આ પ્રમાણે આપણે અવલોકનનો અર્થ પણ જોઇ લીધો. દોષ કાઢવા બેસવું એ અવલોકન નથી. અર્થાત્ અવલોકનનો હેતુ નથી. એટલે સુધી પણ કહીએ કે અમુક રચનાને સારી નરસી જણાવવી એ પણ તેનો હેતુ નથી. અવલોકનનો હેતુ તો માત્ર એટલોજ છે કે પ્રકૃત વિષય જેવો આલેખાયો હોય તેવો સ્પષ્ટ કરતાં તેના ઇતરથા સિદ્ધ થતા સંપૂર્ણ રૂપે વાચક આગળ મૂકવો. એમ કરતાં હેયોપાદેય અંશ બતાવવા પડે તેમાં કાંઇ હાનિ નથી, પણ તે બતાવવા એજ અવલોકનનો હેતુ નથી. બીજી રીતે બોલીએ તો પ્રકૃત લેખકને ઉપદેશ આપવો એ અવલોકનનો હેતુ કે વિષય નથી, તન્નિરૂપિત વિષયને સ્પષ્ટ કરી વાંચકોને શુદ્ધ બોધ કરવો એ તેનો હેતુ ને વિષય છે.

ત્યારે એમ કલ્પના થાય કે પ્રકૃત વિષયનો નવીન ગ્રંથજ લખવો ? ના. એમ કરવામાંજ આપણા આજ કાલના કહેવાતા ટીકાકારો ગોથું ખાય છે. પોતાના મનમાં કોઈ વિષયનું રૂપ ગમે તેવું કલ્પેલું હોય તેને, અને તેજ વિષય જે રૂપે પ્રકૃત નિરૂપકે ચિતર્યો હોય તેને કાંઈ સંબંધ કરાવવો એ મોટી ભુલ છે. એજ ભુલમાં ટીકા કરવાનું ડોળ રાખનારા વારંવાર પડે છે, ને સુર્યમાં પણ અંધારૂં દેખી બીજાને પણ દેખાડવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. આગળ લખી ગયો છું કે મતાંતર સહન કરવું એ ઉદાર બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. તો વિષયને રૂપાંતરે નિરૂપનારને પણ સહન કરવો એ અવલોકન કરનારનું પ્રથમ અને મુખ્ય કાર્ય છે. પોતે તે વિષયને કેવો નિરૂપત એ બતાવવાનું કામ તેનું નથી, પણ જેવો નિરૂપિત કર્યો છે તેવો શા પ્રકારે કર્યો છે તથા તેમાં શું રહસ્ય છે એ સમજાવવાનું તેનું કર્તવ્ય છે. એટલાજ માટે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અનુબંધ ચતુષ્ટયનો વિવેક રાખેલો છે. પ્રત્યેક અવલોકનકારે એ ચાર અનુબંધ પૂર્વક પ્રતિલેખને અવલોકયો, એટલે ઉક્ત દોષ થવાનો સંભવ પ્રાયશઃ આવશે નહિં. અનુબંધ ચાર છે. વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકાર. વિષય એટલે લેખનો વિષય; સંબંધ એટલે તે લેખ અથવા લેખક અને પ્રતિપાદ્ય વિષયનો સંબંધ; પ્રયોજન એટલે એ લેખની પ્રવૃત્તિનું કારણ; અને અધિકાર એટલે કોને માટે એ લેખ રચાયો છે તે, આ ચાર વાતનો યોગ્ય વિચાર કરી અવલોકન ચલાવ્યું હોય તો પોતાના અભિપ્રાયો અંદર ન આવી જવાં પ્રકૃત વિષયના રૂપનેજ સ્પષ્ટ કરવામાં વળગી રહી શકાય, અને એમ

અવલોકનકાર પોતાના કૃત્યમાં વિજયી નિવડે. અવલોકનનો હેતુજ ઉપદેશ આપવાનો છે, અર્થાત્ જે વિષયનો લેખ હોય તે વિષયથી જે લાભ છે તે લાભને અધિકતર ફલપ્રદ કરવાનો છે. કેવલ "સારૂં" કે "નઠારૂં" એમ મત આપવાનું કામજ તેનું નથી, કેમ કે કારણ વિનાનો મત, સારો હોય તથાપિ, બુદ્ધિમાનને સંતોષ આપી શકતો નથી, ને સકારણ નઠારો હોય તો પણ તેમને તે માન્ય થવામાં નિષ્ફળ થતો નથી. આટલુંજ નથી, પણ એવો મત એ તો ગૌણ વિષય છે, ને તે જ્યારે મુખ્ય વિષય, એટલે પ્રકૃત વિષયનું સ્પષ્ટિ-કરણ, તેના અંગે હોય ત્યારેજ આસ્વાદયુક્ત લાગે છે. માટે વિષયનું નવુંજ રૂપ પોતે બાંધવા બેસવું એ કેવળ ભુલ છે, ને તે તજવા માટે અનુબંધ ચતુષ્ટય ઉપર લક્ષ રાખી વિવેક કરવો. અનુબંધ ચતુષ્ટય ઉપર લક્ષ રાખી વિષયનું અધિક સ્ફોટન કરવું એજ અવલોકન કરનારનો આશય હોવો જોઇએ. એનું પ્રા-ચીન પ્રમાણ તો એજ છે કે કોઇ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ હું કહું છું તેથી જુદા પ્રકારની ટીકાવાળો જડતો નથી. માલવિકાગ્નિ મિત્ર કે રત્નાવલી કે નાના સ્તોત્ર તે પણ અતિ ઉત્તમ ટીકા વડે ઘણાં ગૂઢને રહસ્યવાળાં જણાયાં છે. મને લાગે છે કે એજ ગ્રંથો કે છેક માલતી માધવ, કે ઉત્તર રામચરિત, શાકુંતલાદિ પણ, હાલના "ટીકા" કરનારાઓને સોંપ્યાં હોય તો તેમને ભાગ્યેજ તેમાં પ્રતિ પદ દોષ જડયા વિના રહે. અરે! પાણીનીયનાં ટુકાંટુંકા સૂત્રમાંથી વ્યાકરણનો ભાષ્યાન્ત અનન્ત ભંડાર, કે વ્યાસ સૂત્રથી વેદાન્ત ભાષ્યોનો વિપુલ સમૂહ આમ હોત તો જન્મ પામ્યો હોત! ત્યારે એજ સિદ્ધ છે કે અવલોકનકારનો

હેતુ વિષયના અનુબંધને અનુસારે તે વિષયને અધિક સ્પષ્ટ કરવા વિના બીજો છે નહિ, હોય નહિં, હોવો ઘટે નહિ.

બીજી પણ એક શંકા ઉઠશે. શાસ્ત્ર સિદ્ધ નિયમાનુસાર વિવેક કરવો એ અવલોકનકારોને સિદ્ધિપ્રદ છે કે નહિ? આ શંકાના સમાધાન પરત્વે ઐકમત્ય હોવું અશક્યવત્ છે, તથાપિ વિસરી જવું જોઇતું નથી કે મહા લેખકોના પ્રયોગ એજ એ શાસ્ત્રના પણ કારણરૂપ છે; એટલા ઉપરથીજ निरंकुशाः कवयः એ સંસ્કૃત ઉક્તિ, અને "લાઇસેન્સ" ઈત્યાદિનો પાશ્ચાત્ય વિચાર, એ ઉદ્ભવ્યાં છે. અર્થાત્ સિદ્ધ મહાશયોના પ્રયોગ આગળ શાસ્ત્ર, એક સમયે, અસિદ્ધ ગણાય તો પણ બાધ નથી; તથાપિ સુક્ષ્મ અને વિશાળ અવલોકન શક્તિના પ્રભાવે જે નિયમો અનાદિ ઇતિહાસથી સિદ્ધ માન્યા છે તેમનો અનાદર પણ યોગ્ય નથી. આરંભમાં શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ વર્તવુંજ યોગ્ય છે, આવશ્યક છે, સંપૂર્ણ થવાયું હોય તો પછી યથારુચિ જવામાં બાધ નથી. એમાં પણ એ વાત છે. વિષય માત્ર દ્વિપ્રકારે રહેલા છે. સિદ્ધ અને કલ્પિત, અથવા અનુભવ વિષય અને વિચાર વિષય, જે જે સિદ્ધ વિષય છે, તેમાં તો શાસ્ત્રની શૃંખલાને વળગી રહેવાથી કશો લાભ નથી, ઉલટી હાનિ છે. સિદ્ધ વિષયની શૃંખલા તોડવાથીજ કપિલ, બુદ્ધ, શંકર; ગેલીલીઓ, બેકન, કેન્ટ, આદિ અનેક મહા પુરૂષો થયા છે. કલ્પિત વિષયમાં પણ તેમ નથી થયું એમ નથી, પણ તેમાં શાસ્ત્ર સંપ્રદાયને વળગી રહેવાથી વધારે લાભ છે. માઘ કે ભારવિ કવિના કાવ્યને ભવભૂતિકે કાલીદાસનાં કાવ્ય સાથે, કે પોપ

અથવા ડ્રાયડનની રચનાને વર્ડ્સ્વર્થ કે શેલીના તરંગ સાથે સરખાવીએ તો તુરત એમ સિદ્ધ થાય કે શાસ્ત્ર શૃંખલા આવા વિષયમાં પણ લાભકારી નીવડી નથી. છતાં જ્યાં કલ્પના માત્રજ આપણને રસ્તો બતાવવામાં સહાય છે, ત્યાં પૂર્વના અનુભવે સિદ્ધ કરેલાં નિયમોનો કેવલ અનાદર ઈષ્ટ નથી. એ અનાદરથીજ ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે એમ જે સમજવું છે તે સમજણનાં પરિણામ તો આપણને નિત્ય અનુભવાય છે. જે પતંગવત લેખલીલા આપણી દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં પ્રતિ સૂર્યોદયે ઉદય પામી અવિકૃત તેજસ્વીના નૈમિત્તિક અસ્ત સમયે નિતાન્ત નાશ પામે છે તે એનુંજ શોચનીય પરિણામ છે. કાવ્ય તત્વ દર્શન, ઈત્યાદિ કલ્પના પ્રભવ શાસ્ત્રોમાં પ્રાચીન અનુભવ બહુ ઉપયુક્ત થાય છે, તો પણ તેનાજ દાસ થવાની ભલામણ હું પોતે તો, લેખક કે અવલોકનકાર કોઈને કરી શકતો નથી. એક ઉદાહરણથી વાત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરૂં. લોક જાણે છે કે કાંઈ પણ કલ્પવું, ગોઠવવું, એ કલ્પના છે. ચાર પુરૂષ બે સ્રી, અને બે ચાર ગીત, એટલે કલ્પિત કથા, જેને કાદંબરી એ હાસ્યજનક નામથી તેઓ ઓળખે છે, તે થઈ; આવી કથાઓનાં પાત્ર જુઓ, તેમની વૃત્તિ જુઓ, તો તમને હમેશાં કોઈ પણ ગામના ગમે તેવા વિભાગમાં સહજમાં સોવાર નજરે પડે. આવી રચનાથી શો લાભ છે? એનાથી હૃદયમાં કયો વિસ્તાર વ્યાપવાનો છે, બુદ્ધિમાં શી શક્તિ ઉમેરાવાની છે, કે સંસારમાં ઉત્તમાધિકારી ગૃહસ્થપણું ઉદ્ભવવાનું છે? એ વાર્તા તે કલ્પના નથી પણ માત્ર રચના છે. તેમાંનાં પાત્ર ખરાં

નથી, પણ ઉભાં કરેલાં છે, કલ્પેલાં નથી. * કલ્પનામાં કાંઇક દિવ્ય શક્તિ છે, કાંઇક આદ્રતા છે, કાંઇક રસાયન છે. તેની દષ્ટિજ જે ઇષ્ટભાવ હોય તે ઉપજાવવાને, તેમાંજ બીજાને પીગળાવવાને સમર્થ છે. તેની અસર આજીવિત છૂટતી નથી. એવી કલ્પના કરવા માટે શાસ્ત્રાનુશીલનની આવશ્યકતા નથી, પણ જે લોક, રચના માત્રનેજ કલ્પના ઠરાવી ખ્યાતિ પામવા મથે છે તેમને શાસ્ત્રાનુશીલનથી બહુ અપ્રતિમ લાભ છે. અવલોકનકારને તો પાછું અનુબંધ ચતુષ્ટય ઉપર જઇ તપાસ કરવાનું છે, પણ તેમાં તેણે કયાં શાસ્ત્રનેજ વળગવું, કયાં બીજાનેજ જોવું, તે આ રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે. તત્વ શાસ્ત્રમાં પણ એવુંજ છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ અતિ લાભપ્રદ છતાં, તેનેજ વળગી રહેવું એજ ઇષ્ટ નથી. સર્વત્ર નૂતનતાનો ઉદ્ભવ શાસ્ત્રોલ્લંઘનથી થયો છે, પણ તેમ કરવાની શક્તિ શાસ્ત્રાભ્યાસથી આવી છે. આમ જ્યારે દ્વિધા નિયમ બતાવ્યો ત્યારે સિદ્ધ એકજ વાત શી છે કે, જેને અવલોકનકાર પકડે.

---

* આ સ્થળે કોઇને સહજ શંકા થાય કે સ્વભાવ માત્ર, અર્થાત જેવું છે તેવુંજ વર્ણન હોય તે શું નિરર્થક છે? તેમાં બુદ્ધિ શક્તિની જરૂર નથી? મારૂં મત એમ નથી કે તેમાં બુદ્ધિની જરૂર નથી કે તે વ્યર્થ છે. પણ તેમાંથી પણ એકત્ર કોઈ ઉચ્ચતર ભાવ ફળતો ન હોય તો એ પ્રયાસ કેવળ ચર્વિત ચર્વણ હોઈ નિઃસાર છે. જે અંગરેજીમાં "રીએલિસ્ટિક" પધ્ધતિ કહે છે, તે આ પ્રમાણે લેખન શક્તિનો સાર નથી, તેનું એક અંગ છે, ને જ્યાં જ્યાં કોઇ ઉત્તમાભિલાષા કે ઉત્કૃષ્ઠ ભાવની એકત્ર રૂપે પણ સૂચક નથી—જેવી તે વારંવાર હોય છે—ત્યાં તો નિઃસાર, અધમજ છે.

બધામાં સિદ્ધ નિયમ અનુભવ એજ છે: આ વિશ્વની જેવી રચના છે, તેના જેવા નિયમ છે. તેમાંનાં મનુષ્ય પ્રાણી પદાર્થ ઇત્યાદિની જેવી પ્રકૃતિ છે, તેનાથી વિરૂદ્ધ કાંઇ પણ વાત ન હોય એજ તે વાતની યોગ્યતાની પૂર્ણ સૂચના છે. ગમે તેવા સંભવ પણ શક્ય હોય એજ તેમને યોગ્ય ગણવાની કસોટી છે. અવલોકનકારને નાના નાના લેખનું અવલોકન કરવાનું નથી, તેને આખા વિશ્વનું, જન સ્વભાવનું, ને અનેક સંભવોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાનું છે, કે જેથી વિવિધ કલ્પનાથી ઉદ્ભવતાં ચિત્રની શક્યાશક્યતાનો વિવેક કરી તેમાંથી તે સાર કાઢી શકે. સિદ્ધ કે કલ્પિત શાસ્ત્ર માત્રની પ્રવૃતિ આ વિશ્વના ચમત્કાર કે સંભવનો ખુલાસો આપવા માટેજ છે. એક સરસ કાવ્યથી માંડીને તે રસાયન કે ખગોલ કે ભૂસ્તરના શોધ પર્યંત, કે તત્વજ્ઞાનના રહસ્ય પર્યંત પણ હેતુ તેનો તેજ છે. તો એ હેતુ પાર પાડવામાં જે જે સંબંધે જે જે સંભવ કે સિદ્ધ અનુભવ યોજ્યા હોય તેમને માત્ર શક્યતાના ધોરણથી તપાસવા અને એમ કરતાં તે સંભવોની યોજનાથી ચાલતી વિશ્વ રચનાને સમજવામાં, એક અતિ અલક્ષિત અંશે પણ, સહાય મળતી હોય, ચાલતી નિકૃષ્ટ પ્રવૃતિને ઉત્કૃષ્ટ કરવામાં સહજ પણ માર્ગ બતાવાતો હોય, તો તે મુખ્ય રીતે સ્પષ્ટ કરી પ્રયત્નને સાર્થ ગણવો. ત્યારે શક્યતા અને ઉપયોગ એ બેજ વાત, અનુબંધ ચતુષ્ટય ઉપરાંત, અવલોકનકારે લક્ષમાં લેવાની છે. દેશકાલાદિ જે જે વિચાર છે તે શક્યતામાંજ અંતર્ભૂત છે, ને એ શક્યતા તથા ઉપયોગ ઉભયને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો ઔચિત્ય એવું એકજ રમણીય નામ આપે છે.

શાસ્ત્રસિદ્ધ નિયમો પણ દેશકાલગત ઔચિત્યને વશ છે; કેમકે શાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ જે અનુભવથી થાય છે, તેના પ્રયોગ આ અઘટિત ઘટના પટીયસી માયામાં નિત્ય નવા નવા ચાલતાજ છે. એવાં ઘણાં ઉદાહરણ મળી આવે કે જ્યાં અનેક પ્રાચીન નિયમ અર્વાચીન સમયે બદલાઇ ગયા હોય છે. એક નાટ્ય શાસ્ત્રમાંજ લઇએ તો પ્રસ્તાવનાનો જે આવશ્યક નિયમ "नासूचितं विशेत्पात्रम्" એ ભરત મતાનુસાર હતો; તે હવેની રંગરચના જોતાં બહુ જરૂરનો નથી. એમજ નવીન રંગ રચનાએ "પ્રવેશ" પાડવાનો પ્રયોગ દાખલ કરાવ્યો છે તે આવશ્યક અને યોગ્યજ છે. વળી નાટકાદિ પરત્વે પણ નિર્વહણ સંધિમાં કરુણા ન જોઇએ, અથવા અદ્ભુત જોઇએ. આવો જે શાસ્ત્ર પ્રચાર છે તે વર્તમાન સમયને ક્વચિતજ સુશ્લિષ્ટ લાગે તેવો છે. કાવ્યાદિ પરત્વે આવું છે એમ નથી, પણ શાસ્ત્ર માત્રમાં એવું છે. એટલે અવલોકનકારે કેવળ શાસ્ત્રબદ્ધ થવું અનેકવાર હાનિકારક છે.

શાસ્ત્રશૃંખલાને ક્યાંસુધી સ્વીકારવી એ સમજાવતાં આપણે ઔચિત્યનો વિચાર નિયામક ઠરાવ્યો. એ ઔચિત્યને અંગેજ એક બીજો વિચાર પેદા થાય છે. લેખ માત્રમાં જે કથાકાવ્યનાટકાદિ વિષયના લેખ છે તેમાંનાં પાત્રોનાં વર્તનાનુકૂલ ફલ પરત્વે ઘણા ભિન્ન ભિન્ન વિચારો છે. આમાં મારૂં અધીન મત તો એજ છે કે ઔચિત્ય ભંગ ન થતો હોય તો કોઈ અદ્ભુત કાલ્પનિક નિયમને વળગી વસ્તુ યાથાત્મ્ય બગાડવાની જરૂર નથી. "પોયટિકલ જસ્ટિસ" (કવિ કલ્પિત ન્યાય) એ

સારાને સારૂં, નઠારાને નઠારૂં, એમજ ફળ આણવામાં રહ્યો છે, ને તે યોગ્ય છે, પણ તેમાંએ વાસ્તવિક ન્યાયથી વસ્તુ ગત્યા જે થતું હોય તેને ઉલટાવી નાખીએ કે એ ન્યાયનીજ ખાતર અકલ્પિત કલ્પના કરવી એ ઔચિત્ય નથી. આ ઔચિત્યને કેટલાક આધુનિકોએ એટલે સુધી તાણી મૂક્યું છે કે જે લેખમાં કાંઇ પણ અનાચારની નોંધ હોય, અનાચાર નહિ પણ સંસારના મૂલ ભૂત સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધના સદાચારની નોંધ હોય, તે લેખ ઔચિત્ય વિનાનો છે ! આમ સમજનારાએ જાણવું જોઇએ કે સંસાર કંઇ દેવથી ભરેલો નથી, ને જો કે આપણે તેને તેવો કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તો પણ તે ઇચ્છા પાર પાડવા માટે સદ્‌ગુણ માત્રનાંજ ચિત્રના સ્વાદ જોડે દુર્ગુણનાં દુઃખની કટુતા પણ બતાવવી પડે છે. અન્તે, એટલે આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મે કર્માનુસાર ફળ થાયજ છે, ને તે લેખકે સિદ્ધ કરવું જોઇએ, છતાં અવાંતર વ્યતિક્રમ દોષવાળો નથી. ક્વચિત્ એમ પણ થાય છે કે કેવળ દુરાચારમય વર્તન અને તેના, પ્રત્યક્ષ નહિ પણ સૂચિત પરિણામથીજ ગ્રંથ સમાપ્ત થતી હોય છે, પણ તેટલાથી તે લેખ અધમ ગણાવો કઠિન છે. અનુબંધ પરત્વે ઔચિત્યનો એમાં ભંગ ગણાય નહિ. આવા ભેદમાંજ પાશ્ચાત્ય અને અત્રત્ય લેખની પદ્ધતિનો ભેદ છે. આપણા કવિનાં પાત્રો ઉત્તમ તે ઉત્તમજ—અલૌકિક. પાશ્ચાત્યનાં સામાન્ય, જન સ્વભાવનીજ પરાકાષ્ટા. ઉત્તમ દષ્ટાંતથી ઉત્કૃષ્ટતા માત્રનોજ બોધ કરવો એ આપણા લેખકોનું પ્રવૃત્તિ નિયામક છે, અધમતાનાં દુષ્ટ પરિણામથી પણ બીતી પમાડી સન્માર્ગે બોધવો એ પાશ્ચાત્ય લેખકોનું છે. હું જાણું છું કે

ઉભયનું મિશ્રણ લાભકારી છે. કેમ કે એકથી જો કેવલ આ સંસારની પારનાં માણસો તૈયાર થાય છે, તો બીજાથી કેવલ નિકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિજ અયોગ્ય અધિકારીઓ ગ્રહણ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે લેખકનો એકત્ર હેતુ સામાન્ય પ્રવૃતિ કરતાં ઉચ્ચતર પ્રવૃતિને તેથી ઉચ્ચતર સુખ બોધવાનો છે તે લેખમાં, અન્યોન્ય વિષમતાના પ્રદીપન માટે, યદ્યપિ શુભાશુભ ચિત્રોનો યોગ હોય તથાપિ તેમાં ઔચિત્ય ભંગ થતો નથી. આમ વિચાર કરી અનેક રીતે, અવલોકન કરનારે નિર્ણય કરવાનો છે. એકાન્ત શુદ્ધ કે એકાન્ત દુષ્ટ, એવી કોઈ વસ્તુ નથી. વસ્તુ માત્ર અધિકાર પરત્વે શુદ્ધ, અશુદ્ધ, ઉભય કે અનુભય રૂપે જણાય છે, પણ અવલોકન કરનારનું તો એજ કર્તવ્ય છે કે અશુભમાંથી શુભ ફળાવવું, નિઃસારમાંથી સાર સમજાવવો, સંસારને સ્વર્ગ કરવો.

ઘણાક અવલોકન કરનારમાં એક બીજો દોષ નજરે પડે છે, તેઓ સમગ્ર ચિત્રને વિલોકી શકતા નથી; તેના કોઇ એક દેશને ગ્રહણ કરી વિચાર આપવા વળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મનોહર સુંદર ચિત્ર, હૃદયના મર્મભેદક ભાવના આવિષ્કારયુક્ત વદનવાળું ચિત્ર, તે બનેલું તો અનેક રંગના લીટા લીટાનુંજ હોય છે. એનાથી જે અસર થાય છે તે કહી શકાતી નથી કે તેના ચક્ષુના ભાવથી થાય છે, કે તેના વદનની આકૃતિથી થાય છે, કે તેની સ્થિતિના મરોડથી થાય છે! તથાપિ તે પ્રતિવસ્તુ જુદી જુદી લઇએ તો કંઇ અસર કરતી નથી, ક્વચિત તુચ્છત્વનો વિચાર પ્રેરે છે. સમગ્ર જોતાં હૃદયમાં કેવાં ભવ્યતા,

પ્રીતિ, તન્મયતા, આનંદ ઉદય પામે છે. લેખકોના પરિણામ પણ ચિત્ર જેવાં છે. ચિત્રનો ચીતરનાર, તેની પીછી, તેના રંગ, કે તે ચિત્રના ભિન્નભિન્ન અવયવ એ બધું જેમ વિસરી જવાનું છે, તેમ લેખનું પણ જાણવું. સમગ્ર ચિત્ર માત્રજ કેવું છે? સમગ્ર વિષય નિરૂપણ કેવું છે? આટલોજ વિચાર કરવાનો વિષય છે. ને તે વિચારનું ફલ બીજાને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવું છે. જેનો સ્વભાવ નિંદા કરવાનો હોય, જેને જાણી જોઈને દોષારોપમાંજ પ્રીતિ રાખવી હોય, તેને તો સુલભ માર્ગ છે, ચિત્રની રેખ રેખ લેવી એટલે તે પોતાને, તેમ જોનારને, કોઈને સુંદર, સુશ્લિષ્ટ, કે શુદ્ધ લાગવાની નહિ. કાંઈ ન ચાલે તો ચિત્રકારનેજ વળગવું એટલે નિંદાનો પ્રસંગ સંપૂર્ણ રીતે મળશે. મારો આ સ્થળે મનુષ્યાવલોકન માટે લખવાનો હેતુ નથી, કેમ કે તેને માટે તો શાસ્ત્રોના થોકે થોક લખતાં પણ પાર આવ્યો નથી, છતાં એટલું તો કહેવા ઈચ્છુ છું કે આચાર અને વિચાર એ બે વાત એક હોય એ તો ઉત્તમજ છે, પણ તેમ ન હોય તો એ આચારની વિરૂદ્ધતાને લીધે ક્ષણ સુખ લોલુપજ સ્વભાવમાં, વિચાર પણ ખોટા ખોટા કરતા નથી. વિચાર પ્રમાણે આચાર ન રાખનારને બીજાની નિંદા કરવાનો હક નથી; પણ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર આપવાનો તો છે. આપણા વિચાર આપણા ઐશ્વર્યનો અંશ છે. આપણો આચાર આપણા મર્ત્યત્વનો અંશ છે. ઐશ્વર્ય અધિક અસર કરનારૂં તે નિત્ય છે, મર્ત્યત્વ થોડાકજ ભાગમાં અસર કરનાર અને અનિત્ય છે. મનુષ્ય માત્ર પરત્વે જ્યારે આમ છે ત્યારે તે નિયમ લેખકોના લેખ જોતાં તો જરા પણ વિસરવો જોઈતો

નથી. એની દોષ આરોપવાની પ્રવૃત્તિ નિરર્થક નિષ્કારણ છે, ને તેનું કારણ, અને કાર્ય તે પોતેજ છે. એનાથી કોઇને લાભ નથી, ને તેવી પ્રવૃત્તિ ન થઇ હોત તો હાનિ નથી. અવલોકન-કારે આ વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે. એટલી બધી લક્ષમાં રાખવાની છે કે જ્યાં સુધી તેને સમગ્ર ચિત્ર વિલોકી સમજતાં આવડતું નથી ત્યાં સુધી તે અવલોકનના કાર્યનેજ લાયક થયો નથી.

આ બધા નિયમો સામાન્ય રીતે સર્વના જાણવામાં છે, પણ થોડાજ તેને પાળે છે.. લોક પ્રીતિ, કીર્તિ, માન એ એવી અદ્ભુત વસ્તુ છે કે જ્યાં તેનો આપણે ઘણામાં ઘણો અસંભવ ધારતા હોઇએ ત્યાંજ તે હાજર હોય છે. ઉદાર નિઃસ્વાર્થના ઉજ્વલ પ્રકાશથી માંડીને તે કેવળ સ્વાર્થ મગ્ન પાતકગૃહના અંધકાર સુધી પણ તેની મર્યાદા સર્વોપરિ વર્તે છે. જેમ અસંખ્ય અંધકાર પતંગ એ દીપમાં ઝંપલાવે છે, તેમ તે પતંગને ભક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય જણાવવામાંજ શક્તિની સિદ્ધતા દાખવનારા તે દીપ પાછા અસંખ્ય ભમે છે. ઉભયનાં ઉત્પત્તિને લય સાથેજ થાય છે; પણ ક્ષુદ્રમનને એ લિપ્સા સહજમાં થાય છે કે અન્યના દોષ દેખાડવાથી તે મારાથી નિકૃષ્ટ ગણાશે ને એમ હું ઉત્કૃષ્ટ થઇશ. મિથ્યા આશા ! એમાંનુ કાંઇ થતું નથી, ને નિકૃષ્ટનું ફળ નિકૃષ્ટજ આવે છે. કેટલાક એવા પણ હોય છે કે પ્રકાશમાન્ મહાજીવની પીઠે વળગી પ્રસિદ્ધિ શોધે છે, પણ તેમનો વિનાશ તે પ્રકાશના અનાદરરૂપ અગ્નિમાંજ સહજે થાય છે એ આગળ કહેલુંજ છે. આવાં ફાંફાં મારવા

છતાં લોક પ્રીતિ શું છે? કેવળ ધૂમ્રનો બાચકો. લોક મત છે તે મેઘ ધનુષ્ જેટલા રંગનું બનેલું છે, ને તેટલુંજ ક્ષણિક છે. તેને ધોરણે વર્તનારનું વર્તન અને તે વર્તનનાં ફળ પણ તેવાંજ અનિયમિત અને ક્ષણિક થાય છે. કિં બહુના આજના માનિત પુરૂષો કાલના અવમાનિતમાં પડે છે, ને લોકપ્રીતિના અભિષેકનું જલ સુકાતાં પૂર્વેજ તે પદભ્રષ્ટ થાય છે. લોકમતને અનુસરનાર એમ પરિતાપ, પશ્ચાતાપને નિષ્ફલતાજ ભોગવે છે. પોતાનું હૃદય અને અસ્ખલિત અનાદિસિદ્ધ વિશ્વ નિયમ એજ ઉચ્ચયાભિલાષીનાં પ્રવૃતિ નિમિત્ત છે, ને અવલોકનકારે કે ગ્રંથકારે સર્વેએ તેનેજ વળગવામાં સ્વાર્થ માનવાનો છે.

વળી જે ન્યાય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, જે અવલોકન કરવાનું અભિમાન ધારે છે, તેણે તો "હું અને મારૂં" એ વાત અત્યંત વિસરી જવી જોઇએ. ગુણ નિરૂપણમાંજ પ્રીતિ રાખવી જોઇએ. કોની પ્રવૃતિ લક્ષમાં લેવી? એક ક્ષણ માત્રમાંજ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય ત્રણે અનુભવનાર પતંગની? તેમાં પણ સમાનજાતીય પતંગે પતંગનું તો ઠીકજ છે, પણ અવલોકન કરનાર કરાવનાર સૂર્યે તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરવા નીચા નમવું? એમ કરનારા અવલોકનકાર ગણાયજ નહિં.

આપણી ભાષામાં આજકાલ અનંત લેખકોની પ્રવૃતિ જાગી છે, તેમાંની જે જે નિકૃષ્ટ પ્રવૃતિ છે તેથી ઉત્કૃષ્ટને પણ લોકો ઓળખી શકતા નથી, માટે કોઇ અવલોકન કરનારની આવશ્યકતા છે એવું સામાન્ય લોક મત છે. આ વાત બહુ

ઉચિત્ છે, ને એમ થવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આ સ્થલે જે અલ્પ વિવેક કર્યો છે તેથી સિદ્ધ જણાશે કે અવલોકન શું છે, ને તે કેમ અને કાણે કરવું. એ વાત જો યથાર્થ રીતે ન સમજાય તો જેટલા લખનારા છે તેટલા અવલોકન કરનારા પણ ભલે ઉભરાય; એથી કશો લાભ થવાનો નથી, હાનિતો સ્પષ્ટજ છે.

નડીઆદ
૧૨-૧-૯૦ } લે. મણિલાલ ન. દ્વિવેદી.

બે બોલ.

પાંત્રીસ વર્ષ ઉપર, યુવાવસ્થાના જોમમાં શેલી ? વર્ડસ્વર્થ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ વિગેરે કવિઓના કલ્પના વનમાં રખડતાં જે ઉદ્ગારો જે ભાવો અને જે ઉર્મિઓ ઉદ્ભવતાં તે આજે ઉદ્ભવે કે કેમ એ શંકાસ્પદ વાત છે. ૨૨ થી ૨૫ વર્ષની વયના યુવાનમાં ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધના કરતાં વિશેષ ઉત્સાહ હોય છે. ૬૦ વર્ષના પ્રૌઢમાં ૨૨, ૨૫ વર્ષના યુવાન કરતાં અનુભવ અને તજ્જન્ય પર્યેષણા વિશેષ હોય છે. એ જોતાં આ સાથે જોડેલું અવલોકન—અપૂર્ણ પણ તે સમયે પૂર્ણ, વિસ્મૃત પણ તે કાલે આદર પામેલું, આજે તેવુંજ લખાય કે કેમ એ વિચારણીય છે.

આ અવલોકન લખાયા પછી સરસ્વતીચંદ્ર સંબંધે અનેક લેખ લખાયા છે. કોઇક અધ્યયન રૂપે કોઇક અવલોકન

રૂપે અને કોઇક ટીકા રૂપે પણ લખાયા છે. એકાદ લેખકે તો વિદ્વાન ગોવર્ધનરામે અપૂર્ણ રાખેલું કાર્ય પૂર્ણ કરી દેખાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ લેખકને જો લખવા પ્રસંગ આવે તો, આ અવલોકન જેવું અધ્યયન રૂપે લખાયું છે, તેવુંજ અધ્યયન બીજા ભાગોનું પણ કરાય. પ્રથમ ભાગમાં સારા નરસા કારભારીઓનું દિગ્દર્શન કરાવી, ભણેલાને પોતાના ડહાપણના પરિણામનો અનુભવ કરાવી રઝળાવી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સુંદરગિરિ પર ચડાવી બીજા ભાગમાં ગૃહસંસાર ઉકેલ્યો.

નાની અને શાણી વહુના દુઃખ રૂપે કમાતલ દીકરાની ભર્યા ઘરમાં સ્થિતિ, રાજકાર્યમાં પ્રવેશ થતા નવા નવા અનુભવ દર્શાવી આપણને ત્રીજા ભાગમાં ધર્મની, રાજ્યની, વ્યવહારની પર્યેષણાઓ કરાવવામાં આવે છે. આ તો નવલ કથાને સટે નવલ શાસ્ત્ર થયું, પણ ચોથો ભાગ તો મહાપુરાણુજ નહિં પણ મહાભારત થયું. એ વિભાગોનું અવલોકન કરવું તેને માટે શાન્તિ અને અવકાશ જોઇએ. તે આજ સુધી ન મળ્યો તે હવે મળશે? નિરવધિ કાલમાં શું શું થાય તે કહેવાતું નથી.

આ નવી તૃતીયાવૃત્તિને આટલું કથન બસ છે.

૧૯૭૯ અશાડ સુદી ૨ શનિ } વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧

(અવલોકન)

સારી છપાઈનું, વિચિત્ર રંગથી સુશોભિત પુઠાંનું, આ પુસ્તક સર્વને દર્શનથી મોહમાં ખેંચી, સ્વશરીરમાં ગોઠવાએલ વિવિધ પ્રકારની રચનામાં મનને ખેંચે છે. પુસ્તક ઉઘાડી પ્રથમનાં, કર્તા અને કાર્યનાં નામદર્શક પૃષ્ટો ફેરવી, લઘુ પણ પ્રૌઢ, ઇંગ્લિશ અને ગુર્જર ભાષામાં લખાએલી પ્રસ્તાવનાઓ વાંચી તેમાં જણાવેલા વિચારો ઉપર વધારે વિચારો દર્શાવ્યા વિના, તેમ જ મંગલાચરણ રૂપે લખાએલી અર્પણપત્રિકા વાંચી, અનુભવી, આપણે કથાભાગમાં પ્રવેશ કરીએ.

પ્રથમ પ્રકરણમાં કર્તા આપણને પશ્ચિમ સમુદ્રના કોઈ બંદરને કાંઠે આવી પડેલાં વહાણ ઉપરથી ઉતરતા એક પુરૂષને દેખાડે છે. આ પુરૂષનું વર્ણન અને નવું ધારણ કરાવેલું નામ જ (ગ્રન્થારંભે લખેલ નામને મળતું હોવાથી) વાંચનારના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે, કે આ મનુષ્ય કોઈ જ નહીં પણ કથાનો નાયક જ હોવો જોઈએ અને અંતે તેમ જ નિકળે છે. આપણે એ પુરૂષને નાયક કહી શકશું ! બન્ને પક્ષમાં વિવિધ કારણો છે. પ્રથમ ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખતાં આ પુરૂષને નાયક કહેવો એ આ કથામાં આવતા બીજા પુરૂષને અન્યાય કરવા જેવું છે. જો એને જ નાયક કહીએ તો

એ નાયક બહુ વિચિત્ર છે. ઇંગ્લિશ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના "ચાઇનીસ લેટર્સ" માંહેલાં ચાઇનીસના જેવો આ પુરૂષ જણાય છે. સ્વગૃહનો ત્યાગ કર્યા પછી આ પુરૂષે ઉપર લખેલ પુરૂષના પરિમાણે એટલું બધું આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું નથી; કે આપણે તેને બહુ ઉંચા પદે મૂકીએ. પ્રથમ ભાગની અપેક્ષાએ, આખી કથાનો એ નાયક હોવા છતાં પણ, બુદ્ધિધનને આપણે નાયક કહીશું તો એ અયોગ્ય નહિ કહેવાય. આ વિષયમાં વિશેષ બોલવું એ જ્યાં સુધી દ્વિતીય ભાગનાં દર્શન નથી થયાં ત્યાં સુધી અનુચિત છે.

આ સરસ્વતીચન્દ્ર અથવા આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉભેલો નવીનચન્દ્ર સુવર્ણપુરનો અતિથિ નૌકામાંથી ઉતરી, વિચાર કરતો રાજેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. મંદિરનું વર્ણન સામાન્ય છે. તે વર્ણનમાં આપણી દૃષ્ટિ આગળ તે મંદિરનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરાવવાની શક્તિ નથી. કરણઘેલો અથવા રાણકદેવીના કર્તા આ વિષયમાં આ કર્તા ઉપર જય મેળવે છે. અસરકારક વર્ણન, કથાની રસિકતા, લાવણ્ય અને વાંચનારની ઉત્કંઠાને અધિક કરે છે; તેમાં કર્તા અને કાવ્યનું સાફલ્ય છે. અંદર પ્રવેશ કરતાં મૂર્ખદત્ત તપોધન (!) નાં દેવ સહવર્તમાન દર્શન થાય છે. મૂર્ખદત્ત ઘણે ઠેકાણે અને સમયે પોતાનું ચૌખ્ય દેખાડે છે. તથાપિ તે મૂર્ખ નથી; એમ કર્તાના લેખ ઉપરથી જણાય છે. હશે. આ પ્રવેશ પછી કથાભૂમિ ઉપર આ પુરૂષનું ક્વચિત જ દર્શન થાય છે; માટે આપણે પણ તેને વિષે અહિં જ પૂર્ણાહુતિ કરીએ.

એ સાંપ્રત સ્થિતિના પૂજારીનું યથાસ્થિત ચિત્ર છે, એમ કહે-વામાં અસત્ય નથી. પરંતુ હજી એ વર્ણનમાં કાંઈક ન્યૂનતા જણાય છે. કર્ત્તાનો લેખ આપણને વધારે જાણવા અને આનંદ લેવા ઉત્સાહી કરે છે, પણ તે ઉત્સાહમાં તણાતાં આપણે ઠગાઈએ છીએ.

બીજા પ્રકરણમાં આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા આગળ ત્રણથી ચાર યુવતીઓ આવે છે. નવીનચંદ્ર—સરસ્વતીચંદ્ર, કલ્પાએલા નાયક, અહિઆંથી લગભગ ૭ પ્રકરણ સુધી તટસ્થ રહે છે. અજ્ઞાત મનુષ્ય કોઈ જાણતુંએ નથી અને કોઈને જાણવાની ઈચ્છાએ નથી કે તે કોણ છે. ડા. પીટર્સન જેવા ટીકાકારને આવી સંકલનામાં કદાચિત્ વધારે આનંદ આવે; પરંતુ બાણ મહાકવિને એ ઠીક નથી લાગ્યું. "પ્રથમથી નાયિકા (નાયક) નો પ્રવેશ કરાવીને થોડીવાર તટસ્થ વા શૂન્ય જેવી (વો) દર્શાવવી (વો) તે કરતાં યોગ્ય અવસરે પ્રવેશ કરાવી સમાપ્તિ પર્યન્ત પ્રત્યક્ષ રાખવી (વો) એ ઠીક." હશે. આ પ્રકરણ ઉપર વધારે ટીકા કરવા જેવું કાંઈ નથી. બુદ્ધિધનના કુટુંબમાંના જનોની સામાન્ય ઓળખાણ કરાવવા વિના પ્રકરણ કાંઈ બીજું ઉપયોગી જ્ઞાન આપતું નથી. પ્રમદા અલકકિશોરી અને બાલા પણ પ્રૌઢા કુમુદસુંદરી વિષે વિવે-ચન કરતાં તેમનાં માત, તાત અને સગાં સંબંધીઓ વિષે કાંઈક જ્ઞાન મળે છે. બુદ્ધિધન માટે આપણે ઘણું જાણવાનું છે અને યોગ્ય સ્થળે કર્તાએ સંપૂર્ણ શેષ જણાવ્યું છે. કુમુદ-

સુન્દરીના પિયરીઆં વિષે, તેની પોતાની સદ્ગુણી વૃત્તિને લીધે, કંઈક જીજ્ઞાસા થાય છે, અને જીજ્ઞાસાના પ્રમાણમાં જેવું જોઈએ તેવું જ્ઞાન મળે છે. તે આપતાં વિદ્યાચતુર અને તેની સ્ત્રી વચ્ચેના આલાપમાં સ્ત્રી સુધારણા વિષે કંઈક નોંધ કરી કર્તા પાછા પોતાની મૂળ વાત ઉપર આવી જાય છે. વાત કરતાં કુમુદસુન્દરીનો પ્રથમ સંબંધ કેમ થયો હતો અને તે કેવી રીતિથી તુટયો વિગેરે જ્ઞાન સંક્ષેપમાં જ આપે છે. આગળ સરસ્વતીચંદ્ર વિષે બોલતાં ફરી બોલવું પડશે માટે હાલ એટલું જ ઠીક.

અલક અને કુમુદ હજી મંદિરમાં આવી પ્રવેશ કરે છે તેટલામાં કોઈ અનુચર વર્ગમાંથી આવી, બુદ્ધિધન અને રાણાજી (સુવર્ણપુરનો અધિપતિ) આવવાની ખબર કહે છે. સૌ યોગ્ય સ્થળે જતાં રહે છે, અને રાણાજી તથા બુદ્ધિધન શિવલિંગ સામે પોઠિયા આગળ સોનેરી ગાલીચા ઉપર વિરાજે છે.

અહિંથી આ વાતનો સંબંધ બંધ થાય છે. વસ્તુ સંકલના ઉપરથી અનુમાન થાય છે, કે સંકલના લેખિનીના ઉપયોગ આગાઉ થઈ નથી. કર્તાએ મન-તુરંગને બરાબર કાબુમાં રાખી ચલાવેલ નથી. તેને તેની સ્વેચ્છા પરિમાણે જવા દઈ અજ્ઞાત માર્ગે જાય છે એમ જણાતાં જ રશ્મિ ખેંચી પાછો વાળી, મહાયત્ને બીજે માર્ગે ચલાવે છે.

બુદ્ધિધન ઉચ્ચ, પણ દુર્દૈવથી નિર્ધન કુળમાં જન્મેલો પુરૂષ છે. "પુત્રના લક્ષણ પાલનામાંથી જણાય." એ નિયમ પ્રમાણે બુદ્ધિધનની બુદ્ધિનો પ્રભાવ તેની બાલ્યાવસ્થામાંથી

દીસે છે; પરંતુ તેમાં નિર્ધનતાનું વાદળું આવરણ કરે છે. પોતાની નિર્જીવ સોટાઈમાં મગ્ન રહેલા નિષ્પાપ, નિષ્કપટ, પિતાના મુખમાંથી, આગળ થઈ ગએલા વડીલોની મોટાઈ વિષેની વાતો સાંભળતો; અને સદ્ગુણી સ્વઅવસ્થાની પૂર્ણ માતા, ગયેલા અસ્તથી ખિન્ન થતી અને હૃદયની ઈચ્છામાં લીન થએલી, માતાના ઉત્સાહક સદુપદેશનાં વચનો સાંભળતો; આ બુદ્ધિ બાલક શાળામાં પોતાનું અભ્યાસ કરે છે. એવી નિયમને અનુસાર વા અનનુસાર, આપણે જોઈએ છીએ; કે કેટલાક પુરૂષો જેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થા મંદ હોય છે તે પ્રૌઢાવસ્થામાં ઘણા દીપિમાન થાય છે. આવા પુરૂષોની સંખ્યા બહુ નાની હોય છે, પરંતુ આ નાની સંખ્યાનો ઘણો ભાગ યશસ્વી થયા વિના રહેતો નથી. એ વર્ગમાંનો બુદ્ધિમાન પોતે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં કેમ આવે; લોકો પોતાની સ્તુતિ કેમ કરે; પોતે લોકમાન્ય તેમ રાજમાન્ય કેમ થાય; એ આદિ વિચારમાં લીન થાય, એ સ્વાભાવિક છે. વયની પહેલી વિશી-માંથી નિસરી બીજી વિશીમાં પ્રવેશ કરતો પુરૂષ સદાય વિચિત્ર વિચારોમાં લીન હોય છે. એ સમય અનિશ્ચિતાવસ્થાનો છે. પૂર્ણ સુખની બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થાનો ત્યાગ કરી યુવાવસ્થા રૂપી નાવમાં બેશી, સંસાર સમુદ્ર તરવાની તજવીજ કરતો પુરૂષ સદાય ભવિષ્યમાં તેને કેટલાં તોફાન નડશે, તેનું શું થશે, નિર્વિઘ્ન પાર જવાશે કે નહીં, દુર્જન રૂપી મગરમત્સ્યાદિકથી દુઃખ થશે કે નહીં, એ આદિ ઘણા વિચારોએ પરિવૃત હોય છે. ગર્ભ શ્રીમંતોને તથા અતિ નીચ પંક્તિના પુરૂષો, જેઓ સેવા કરીને જ પ્રાણયાત્રા કરવામાં

તત્પર હોય છે, તેવાને આ જાતના પુરૂષોને વિચાર રૂપી ગુલાબના કાંટાની થતી પીડાનો અનુભવ થવો અશક્ય છે. મુંબઇ જેવા મહાન શહેરમાં રાજમાર્ગે પ્રાતઃકાળમાં દશ ઘંટા સમયે ઉભા રહી જોતાં ઘણા પુરૂષો હાથમાં છત્રી, પગમાં સામાન્ય પણ અતિ કાળા ઉપાન અને ઘણું કરીને ચકરી પાઘડી પહેરેલા, હસતા હસતા, ચાલતા દૃષ્ટિગોચર થશે. બુદ્ધિધનના અંતઃકરણને પીડા કરતા વિચારમાંનો એક પણ વિચાર તેમને પીડતો નથી. તેઓ કંટક સમીપ જોતા પણ નથી; કારણ તેમણે ગુલાબ શું છે તે જાણ્યું નથી, અથવા જાણ્યું છે તે તો મેળવવા જેવા પોતાને યોગ્ય ગણતા નથી. આવા પુરૂષોને બુદ્ધિધનની આરંભ થતી યુવાવસ્થાની સ્થિતિનો અનુભવ ન થાય તો આપણે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આ વિદ્વાન કર્તાનો લેખ વાંચી કેટલાક પુરૂષોએ પોતાના હૃદય ઉપર હસ્ત મૂકી સ્વગત કહ્યું હશે કે "હા! બુદ્ધિધન તે હુંજ?" ઘણા થોડાએ, પણ એ થોડાને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો હશે અને જરા સંભાવન પણ થયું હશે; કે તેના પોતાના જેવા પુરૂષોનું ચિત્ર આપતાં કવિઓએ તેવી સ્થિતિનો સામાન્ય રીતિએ સંભવ છે એમ દર્શાવ્યું છે. ઘણી થોડી, પણ તેવી થોડી પણ બુદ્ધિધનની પ્રતિમાઓને આપણે શું જોતા નથી? સાંપ્રત સમયમાં એવા પુરૂષોના મોટા સમુદાયની જરૂર છે; પરંતુ સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં તે થોડા જ મળે છે. અર્થાત્ એમ જણાય છે કે તેમનો મોટો સમુદાય વિશ્વની અંદર ઉત્પન્ન કરવો એથી વિશ્વનાથના ઘડી રાખેલા સંસારચક્ર ચલવવાના નિયમોમાંથી કોઇનો ભંગ થતો હશે. અસ્તુ. અમે હાલ એ વિચાર

કરવા બેઠા નથી; નહિ તો વળી કાંઇ યુક્તિથી તેમ થવું યોગ્ય છે, એમ દર્શાવત.

આ વૃત્તિના એક પુરૂષનું વર્ણન લખતાં એક વિદ્વાને ઘણી સમર્થસૂચકતા અને સાવધાનપણું રાખવું જોઇએ; અને તેમ ઘણે પ્રસંગે થયું છે એમ જોઇ અમને આનંદ થાય છે. આખા પ્રકરણમાં વૃદ્ધ પણ બુદ્ધિમાન્ માતાની બુદ્ધિ પણ આનંદ આપતી રહે છે. આગળ ચાલતાં વૃદ્ધ પિતા પંચત્વ પામે છે, અને પુત્ર તથા માતાના દુઃખમાં આધિક્ય થાય છે. શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખનાર ધાર્મિક પુત્ર પિતાની યથાયોગ્ય ઉત્તરક્રિયા કરી, પિતાના ઋણમાંથી પોતાને મુક્ત થયો સમજતાં, સુવર્ણપુરના વ્યાપારીઓના ઋણમાં બંધાય છે. ઘરમાં માબાપ વિનાની વગર પરણેલી વધૂ સાસુને કાર્યાદિકમાં સહાય કરે છે. ભાવિ પતિ–પત્નીનો અનાયાસે મિલાપ થતાં મનોભવ તેમને પોતાની પાશમાં લેવા મથે છે, એમ જણાતાં ઇષ્ટાનિષ્ટ સમજતી માતા તેઓનાં લગ્ન કરી દે છે. વ્યાપારીઓના ઋણબંધનની એક અધિક ગાંઠ લગ્નની ગાંઠ સાથે જ બંધાય છે. આવી રીતે બંધાયલો પુરૂષ વધારે ચિંતામગ્ન થતાં, માનસિક રોગ સાથે દેહ રોગ ઉત્પન્ન કરી પોતાના જીવિતને સંશય-વાળું કરે છે.

આ પ્રકારના સમય માટે લખવું તે કેટલાક કવિઓના લેખની કસોટી છે. આ પરીક્ષામાં કર્તા સારી રીતે જયવંત થયા છે. કરૂણુરસ જેવો જોઇએ તેવો હૃદયભેદક કરવામાં સારો યત્ન કર્યો જણાય છે અને તે યત્ન સફલ છે. તેમ જ

આ લેખ કેટલાક કવિઓના લેખની પેઠે મહાયત્ને જોડેલો જણાતો નથી; પરંતુ સરળ અને રસિક છે. મંદવાડના સમયનું વર્ણન મળવા આવતાં દુષ્ટ જનોની ચેષ્ટા, વિરલ દયાળુ જનોના મર્મભેદક અંતઃકરણ દુઃખદર્શક વચનો વિગેરે વાંચતાં આપણને સમાન સ્થિતિનાં ઘણાં કુટુંબોનું ચિત્ર સ્મરણમાં આવે છે. આવી સંભવિત સંભાવના કરવી તે કેટલાકોને સહજ જણાતી હશે, પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે જેવી તે સહજ જણાય છે, તેવી સહજ નથી. વૃદ્ધ વિધવા માતા પ્રાતઃકાલમાં ઓશકી, છપતી છપતી, વૈદ્યરાજને ઘેર જાય, ત્યાંથી અનાદર થતાં પાછી વળે, દુષ્ટ પણ દૈવી દયાના પ્રતાપથી અથવા પોતાનાં પૂર્વનાં પુણ્યથી થયેલ ઉચ્ચને ઘેર થએલું અપમાન સહન કરતી આધિકમાં એક કુલટા પાસેથી દુર્વચનો સાંભળે, એ આદિ વાંચી કયા પુરુષને મનમાં દુઃખ ન થાય? પરંતુ પતિ-પત્ની ઘરમાં એકલાં છે તે સમયનો પ્રવેશ આના કરતાં પણ વધારે દુઃખદ છે. દુઃખી પતિને જોઈ, અસંભવિત સંભાવના કરતી બાલા મનમાં શોકમય ગીતિનો પ્રચાર કરતી એકાએક હૈયું ભરાઈ આવવાથી અશ્રુ સારતી પતિના પગ ઉપર માથું મૂકી ઉંચે સ્વરે રડવા માંડે, એ અતિ સંભવિત વસ્તુ છે.

"હું મુઈ નકામી! મારૂં પલ્લું એ નકામું! તમને ન ખપે! હાય, હાય! વર્ષાસન ગયું તો ગયું—બળ્યું એ પલ્લું! તમારે કામે ન આવે તો મારે પણ ન આવે. મારે શું કામ હતું એનું!" એમ કહી ઝપોઝપ શરીરનાં ઘરેણાં કાઢી સામી ભીંત ભણી રીસ કરી જોરથી ફેંકી દીધાં. "હું તો માત્ર

વગારૂં આવું શરીર અને આવું મોં જોવાને જ સરજી છું ! આ નથી જોવાતું રે મારા નાથ !"

કેવું કરૂણુમય ! પતિ—પત્નીના સંવાદમાં આથી વિશેષ શોકમય અનુભવ કરાવવો એ તો અમને અશક્ય લાગે છે. કરૂણુમય લેખનો આનંદ અનુભવતાં ચિત્ત એટલું તો શોકગ્રસ્ત થઇ જાય છે કે આનંદને ન ગણુતાં ગ્રન્થને થોડો વખત પણુ મન સંયુક્ત ચક્ષુની દૃષ્ટિથી બહાર રાખ્યા વગર ચાલતું નથી. પાતિવ્રત્યને આભૂષણુ શોભાવતાં નથી પણુ આભૂષણુને પાતિવ્રત્ય શોભાવે છે. એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણુ જનસમાજમાં મળવું બહુજનને અશક્ય લાગતું હશે. કવિની કલ્પનાશક્તિ સામાન્ય કલ્પનાની સીમા મૂકી જાય એ સંભવિત છે, પણુ આ ગ્રન્થમાં આ સ્થાનકે કર્તા સીમા બહાર જાય એમ ધારવું એ અયોગ્ય લાગે છે. સૌભાગ્યદેવીના ચિત્રો જનસમાજમાં વિરલ હશે, પણુ એનો અભાવ કહેવો એ સંભવતું નથી. "મારૂં સૌભાગ્ય તમારા વિના બીજે ક્યાં છે ? મારે ઘરેણાં સાથે કંઇ સગપણુ નથી. તમારાં મોંની તેજી ક્યાં ! ઇશ્વર હશે તેનો જ હશે; હું શું કરૂં રે ઇશ્વર ! તમે સુઇ જાઓ, તમારી નબળાઇ વધશે. અરે, આ વખતે પણુ હું તમને દુઃખ દેવાને સરજી છું !" સૌભાગ્યદેવી ખરેખરી તું દેવી, દેવી તારામાં દેવીત્વ ને સતીત્વનું સમ્મેલન કરાવી અને તે સાથે સૌભાગ્યને જોડી તારા વિષે કલ્પના કરનાર કવિઓએ કેટલી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓને આનંદમય અને સામાન્ય સ્થિતિની સ્ત્રીઓને શોકમય કરી છે ! ખરેખર તું તો દેવી અને સતી, સતી અને

સતીજ! ધન્ય છે તારા માતપિતાને કે તેમણે આવાં ઉત્તમ રત્નને સંસારમાં સતીત્વનું મહત્વ દેખાડવાને જન્મ આપ્યો. ધન્ય છે તારા સાસુ સસરાને કે તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં ઉપદેશ પય પાઇ તને ઉછેરી. ભાગ્યશાળી તારો પતિ કે જેને આવી નિર્ધન અવસ્થામાં પણ આવું અમુલ્ય રત્ન હાથમાં આવ્યું. સ્ત્રીઓ જો તમારે આ લોક અને પરલોકમાં યશની ઇચ્છા હોય તો તેવા યશની ઇચ્છા વિના પણ **સૌભાગ્યદેવી**નાં આચરેલાં આચરણોનું અનુકરણ માત્ર પણ કરો તો બહુ છે.

કોઈ સહૃદય પુરૂષ આ વાત, કિંચિત્ માત્ર અશ્રુપાત કર્યા વિના, વાંચી જાય એ માનવું અશક્ય છે. કરૂણમય લેખોમાંના શ્રેષ્ઠ લેખોની પંક્તિમાં આને મૂકવાથી જ અમને સંતોષ થશે. રોગી **બુદ્ધિધન**ને આ સર્વ અનાદરની જાણ થતાં ઉશ્કેરાઇ વેર લેવાની ઇચ્છા જણાવે છે. આ સમયે પણ સ્વાભાવોક્તિની સીમા આવી રહી છે. કર્તા એક ડગલું આમ કે આમ ન જતાં યોગ્ય સ્વાભાવોક્તિનું દર્શન કરાવે છે; એ એનામાં એક ખુબી છે. આ **બુદ્ધિધન**નાં ચરિત્રમાં જેટલો સમય આપણે જાણીએ છીએ તેટલાના આપણે ત્રણ વિભાગ કરીએ તો અહીંઆં તેનો પ્રથમ વિભાગ પૂર્ણ થાય છે.

પ્રકરણ પાંચમાંથી આપણે **બુદ્ધિધન**ના જન્મચરિત્રનાં બીજા પ્રકરણનો આરંભ કરીએ. ગરીબ, વૈરની ઇચ્છામાં ધુંધવાતો બુદ્ધિધન, કાર્યભારીને ઘેર ધક્કા ખાતો અનાયાસે ભૂપ-

૧૧૩૫૯

સિંહ ગરાશીયાને મળે છે. ગરાશીયો બરાબર કાઠીયાવાડી ગરાશીયો જ છે. કાંઇ કારણથી પોતાનો ગરાસ રાજ્યમાં જપ્ત થયેલો છે, તે લેવાની ઇચ્છાએ કાર્યભારીને ત્યાં ધક્કા ખાય છે. બેયને સમાન શત્રુ હોવાથી, સ્નેહ બંધાય એ સ્વાભાવિક છે. **બુદ્ધિધન**, સાંપ્રતમાં બીજો પ્રસંગ ન હોવાથી નિર્વાહસ્થાન મળ્યું, અને દૈવી ઇચ્છાથી ભૂપસિંહના કાર્યમાં જય મેળવે તો કીર્તિ અને ધનલાભનું દ્વાર પણ મળ્યું, એમ સમજી તેનો સહાયક થાય છે. આગળ થોડા દિવસ જતાં, શરીર, કીર્તિ અને નિર્ધન અવસ્થાનું જુજ ધન ખોવાની શંકા પડવાથી, **સુવર્ણપુર** મૂકી **લીલાપુર** નામના સરકારી થાણાવાળા ગામમાં જઈ રહે છે. પંડે જાતે ચંચળ, મળતા સ્વભાવના અને સાધારણ, પણ વિદ્યાપાત્ર હોવાથી સિરસ્તેદાર વિગેરેમાં મળી જઇ, સાહેબની પ્રીતિ મેળવી, વકિલાતની સનદ મેળવે છે. અહીંઆંથી તે રાજકીય ખટપટમાં પડવાનો આરંભ કરે છે. **સદાશિવપંત** નામના એક દક્ષિણી સિરસ્તેદાર સાથે ભૂપસિંહનો સંબંધ કરાવે છે; પરંતુ તેમ કરવામાં કાંઇ સ્વાર્થ સાધવાની તજવીજ રાખતાં પોતાનો ભૂપસિંહ સાથેનો સંબંધ તુટેલા જેવો થઇ જાય છે. **સદાશિવ** ભૂપસિંહને પોતાના જેવો વ્યસની અને દુરાચારી કરે છે. આમ થતાં **ભૂપસિંહના** દર્શન પણ **બુદ્ધિધનને** દુર્લભ થઇ પડે છે. આ સમયમાં તેને ઘેર જતાં **બુદ્ધિધનને રાજબા** સાથે વાતચીતમાં ઉતરવું પડે છે. જેવા પુરૂષનાં આચરણ તેવાં સ્ત્રીનાં થાય તેવો સંભવ છે. તે પ્રમાણે **રાજબાની** વૃત્તિમાં ફેર પડે છે, અને અનાયાસે એક દિવસ બે જણાં

એકલાં બેઠેલાં હોવાથી, સદ્ગુણી અને નિષ્પાપ બુદ્ધિધન પર-સ્ત્રીની જાળમાં સપડાય છે. થોડી વારમાં કોઇ શબ્દ સંભળાય છે. મોહ નિદ્રામાં પડેલાં એ પ્રાણી જાગૃત થાય છે; અને પુરૂષ સ્ત્રીને આવતી કાલે આવવાનું વચન આપી નીકળી જાય છે. આ એક ધીરોદાત્ત નાયકમાં મોટો દોષ. એ વસ્તુ સંભવિત છે; પરંતુ એ સંભવિત વસ્તુની પણ સંભાવના કરતાં સદ્ગુણીના મનને કલંકિત કરવાનો વિધાતાને શિર દોષ મેલાય છે. આમાં કર્તાએ યથાર્થ દોષ દર્શાવ્યો છે. પણ તે યોગ્ય શિરે ન મૂકવાથી, સામાન્ય—વિચારી પુરૂષો સદ્ગુણી મનને દોષિત કરશે એવી શંકા રહે છે. "કાલ આવીશ" એ શબ્દો બુદ્ધિધનની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે છે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે. સૌભાગ્ય અને પાતિવ્રત્યની દેવીનો પતિ સૌભાગ્યવાળા અને ચલિત મનની બીજી સ્ત્રીના શબ્દ અથવા શબ્દોથી ચલિત થાય એ દુઃખદ છે. ગૃહસ્થતાની સર્વ શોભામાં આટલો એક કલંક ન મૂક્યો હોત તો અમને વધારે આનંદ આવત. પાછળથી પશ્ચાત્તાપ રૂપી જળથી કલંક ધોવાનો પ્રયત્ન થાય છે; પરંતુ સ્વચ્છ પટ ઉપર પડેલો કલંક નિસરવો કઠિન છે.

ભૂપસિંહ સદાશિવપંતના ઘરમાં સીલંપટ થઇ પડ્યો છે તે સદાશિવને ખબર પડતાં, તે અતિ ખિન્ન થાય છે; અને બુદ્ધિધનની ગૂઢ અને પ્રાપંચિક બુદ્ધિની સલાહ લઇ ચાકરી છોડી સ્વદેશ જાય છે. તેની જગ્યા બુદ્ધિધનને મળે છે. હવે સુવર્ણની સર્વ બાતમીઓ તેને મળે છે. જુના કારભારી શઠરાયના અંગના મનુષ્યને તે ફોડે છે, તેનું ધન હરે છે અને તે જ ધનનો ઉપયોગ કરી તેને પછાડે છે. શઠરાય બુદ્ધિધનની

સહાયતાથી પર્વતસિંહ (ખોટો ઉભો કરેલો) જયસિંહનો પુત્ર જે શઠરાયને નડે છે તેનો અંત આણે છે તેમાં બન્નેનું અભીષ્ટ છે. આ સર્વ સમયમાં ભૂપસિંહને બુદ્ધિધન છુપી રીતે સહાય કરતો રહે છે, વિગેરે વિગેરે. આવી રીતે આ આખું પ્રકરણ એ ઇતિહાસ રૂપક છે. તેમાં લખેલી વસ્તુ એક પણ અસંભવિત નથી, અને એ સર્વ વસ્તુઓ સત્ય હોય; એમ માનીએ તો પણ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. ગુજરાતનાં તેમાં પણ મુખ્યત્વે કાઠીઆવાડનાં ઘણાં ખરાં બધાં રાજ્યોમાં આવી ખટપટ ચાલતી આવી છે; એમ લોકવાણી છે, અને લોકવાણી ઉપર જ આધાર રાખીએ તો ઘણા બુદ્ધિધન, શઠરાય, જય-સિંહ, ભૂપસિંહ વિગેરે પુરૂષો આપણી દષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે. કર્તાએ આવો કોઈ ઇતિહાસ સ્મરણમાં રાખી લખ્યું છે કે પોતાની કલ્પનાથી એ કહેવું અશક્ય છે પરંતુ સ્મરણ લખ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. અમે આ વિષે સાંપ્રતમાં કાંઈ કહી શકતા નથી. ઐતિહાસિક વાતો માટે પણ તેની સત્યતા વિષે જુદા જુદા મત મેળવી વિચાર કરી નિશ્ચય કરવાનો સમય વિદ્વાનોએ ઓછામાં ઓછો બસો વર્ષનો ધાર્યો છે. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં એજન્સીઓ સ્થપાએ હજી તેટલો સમય થયો નથી તેથી અમે પણ અમારો વિચાર આગળ લંબાવતા નથી. વિશેષ વિવેચન યોગ્ય આ પ્રકરણમાં કાંઇ નથી. અહીંઆં બુદ્ધિધનના ચરિત્રનું બીજું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

હવે આપણે મૂળ અનુસંધાનથી રાજેશ્વરનાં મંદિરમાં આવી રાણા ભૂપસિંહ અને તેના અમાત્ય બુદ્ધિધનને મસલત

કરતા જોઇએ. કર્તાનું કહ્યું માની ભૂતકાળને ભૂલી વર્તમાન કાળની વાર્તામાં ડુબવા છઠ્ઠા પ્રકરણના પ્રવાહમાં વહ્યા જઇએ.

રાજેશ્વરના મંદિરમાં પોઠીઆ સમીપ મસલતમાં અસંભવિત વાતો થતી નથી. તેમાં રાણાના રજપૂત સ્વભાવને યોગ્ય, ઉત્સાહી મનનું અધીરાપણું અને સમયસૂચક, શાન્ત સ્વભાવના અમાત્યનું ધૈર્ય એ બેય એક બીજા ઉપર જયની ઇચ્છા રાખતાં દીપી નીકળે છે. પ્રાતઃકાલમાં ઉદય પામતો શીત રશ્મિ શુક્ર અને તેના અનુસરતા પ્રચંડ સૂર્યનો સંવાદ ચાલતાં ધૈર્યવાન અને શાન્ત તેજના શુક્રનું પ્રચંડ સૂર્ય પ્રભાથી ઢાંકી દેતો પણ, અનુસરણ જ યોગ્ય ધારે છે.

રાજકીય પ્રપંચમાં એ વિષયથી અજ્ઞાજન, અસંભાવ્ય સંભાવનાનો વિચાર કરશે. પરંતુ તે વિષયમાં પલોટાયલા પુરૂષને તેમાં અઘટિત દર્શનની સંભાવના થાય તો બહુ આશ્ચર્યની વાત, વારંવાર કર્ણગોચર થતી વાર્તાઓ નિઃશેષ નિર્મૂલ હોય એ માનવામાં મન અને બુદ્ધિને યોગ્ય સ્થિતિમાં રાખનાર અંતઃકરણને અયોગ્ય લાગશે. અધિક આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે, પ્રચંડ આંગ્લલોકોની પ્રબલતા છતાં પણ આવા પ્રપંચોના ગપ્પાષ્ટકો જનસમૂહને કર્ણગોચર થવામાં ભીતિપાત્ર થતાં નથી.

આ રાજ્ય પ્રપંચને મૂકી આપણે પાછા બુદ્ધિધનના સંસારમાં પ્રવેશ કરીએ. મૂર્ખ—મૂર્ખદત્ત નવીનચંદ્ર વાડામાં છે તે ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર નવીન આવેલા સ્ત્રી સમૂહને પણ

વાડામાં પૂરી દીધો. **પ્રમદા અલકકિશોરી, પ્રૌઢા કુમુદ-સુન્દરી** અને તેની સાહેલીઓ વાડામાં ફરતાં, પુષ્પ તોડી એક બીજાંને આપી, આનંદ પામે છે. તેમાંની એક "ઓછી બુદ્ધિની અને વર્તણુંકમાં શિથિલ" **કૃષ્ણકલિકા** વાતમાં "મરો ગુજરાતો ગુણકા કરે" એમ **કુમુદસુન્દરીના** સંબંધમાં કહે છે. આ શબ્દો અન્યને તોછડા પણ સામાન્ય લાગે, પરંતુ **કુમુદસુન્દરીને** પીડે છે. મનથી ચિંતવેલ એક પતિ જતાં પછીથી અન્યની સાથે લગ્ન કરવું પડયું એ સમજુ બાલાને ગુણકાકર્મ બરાબર ભાસે છે. ભિન્નતા માત્ર એટલી જ કે તે સ્વેચ્છાએ કરે છે અને પોતાને અન્ય ઉપાયને અભાવે કરવું પડયું છે. વિશેષ પીડાકારી તો પોતાની વિદ્વત્તા જ થઈ પડે છે. બિચારીને પોતાની વિદ્વાન વૃત્તિનો પરીક્ષક નથી મળતો. પોતાના પિતાએ ખોળી આપેલો પરીક્ષક અનાયાસે દૈવ તેની પાસેથી ખેંચી લે છે. આ વિચારમાં ખિન્ન થતી બાલા આમથી તેમ ફરે છે. **અલકકિશોરી, કૃષ્ણકલિકા** વિગેરે ફરતાં પ્રતિનાયક **શઠરાયના** પુત્રી અને વધૂની ચર્ચા કાઢે છે. આ આદિ આલાપ અહિંઆ અનાયાસે થાય છે, પરંતુ તેનો કિંચિત માત્ર સંબંધનો આભાસ આગળ પ્રકરણ નવમાં આવે છે. તે પ્રકરણ એક અનિષ્ટ પરિણામ આપે છે, જેનું આ આલાપ કદાચિત્ કારણ હોય તો તે કાર્ય કારણનો કેટલો અને કેવો સંબંધ છે, તે આપણે ત્યાં વિવેચન કરશું.

વનલીલા લ્હેરમાં ઓખાહરણની એક ટુક બોલે છે. **કુમુદ** શ્રવણ કરી તે પોતાની સાથે બેસતી આવવાથી, તેને

બનતી બીજી જોડી અનુભવી અધિક ખિન્ન થાય છે. દેવેન્દ્રભાભી એ જણી ફરતાં ફરતાં નવીનચંદ્ર જ્યાં સુતો છે ત્યાં આવે છે. અકારણ જાગૃત કરી સૌ સૌને માર્ગે પડે છે. કુમુદસુન્દરી શંકા આવવાથી મન અને દૃષ્ટિને ધ્વજા બનાવી પોતે દંડાનુવૃત્તિ ધારણ કરે છે. કિંચિત્સમયમાં અમાત્ય આવી બાલાઓ સાથે વાતોમાં પડે છે. ત્યાં રાધા નવા આવેલા પાન્થનું પુસ્તક લઇ બુદ્ધિધનને આપે છે. અમાત્ય પાન્થને બોલાવે છે. પાન્થ આવતાં તે સાથે થતો આલાપ સરસ્વતીચંદ્રની મહત્તા દેખાડે છે.

"હું બોલ્યા વગર જોઇ શકું છું. કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી શકું છું. જાતે રંગાયા વિના રંગ જોઈ શકું છું." આ ઉત્તરમાં કેટલું ગાંભીર્ય છે તે મહા વિદ્વાન અથવા તે વૃત્તિને અનુભવનારજ જાણી શકે. એક "અનુભવાર્થી" ના મુખમાં આ જ શબ્દો અને મનમાં આ જ દઢ વિચાર શોભે. આપેલા ઉત્તરો ઉપરથી બુદ્ધિધન જેવા ચતુરે જાણી લીધુંજ હોવું જોઇએ કે આ નવીન, નવીનચંદ્ર કોઇ સારો વિદ્વાન, નિષ્કપટ, નિષ્પાપ, સીધો અને સદ્ગુણી પુરૂષ છે. આટલું જાણ્યા પછી તે વધારે પ્રશ્ન કરતાં આ સમાન જ ઉત્તર મળશે જાણી, પ્રશ્ન ન કરે તો તે સંભવિત છે. તેની પરીક્ષા કરવાને આટલો આલાપ પૂર્ણ છે.

અમાત્ય અને કાર્યભારીના ઘરની પરોણાગતની સરખામણી પણ બેય પુરૂષોમાં કેટલી ભિન્નતા છે તે દર્શાવે છે. નવીનચંદ્ર પોતાના થતા સત્કારથી આનંદ પામતો પોતાની વિદ્વાનો પટ તેમના મન ઉપર બેસારે છે. યજમાનો તેની

થી આનંદ પામી તેને ધર્મશાળામાં જવાને બદલે ઘરમાં આગ્રહ કરે છે. તે કબુલ કરે છે.

હવે અનુભવાર્થી, અનુભવાધ્યયનનો પ્રથમ પાઠ લેવાને સમયે અમાત્યના ઘરમાં એક ઓરડામાં બેસે છે. એ બે મંડળ ભિન્ન ભિન્ન પાઠ આપે છે. નવીનચંદ્ર જેવા જ એ પાઠનું સાથે અધ્યયન કરી અવધાન કરી શકે. ય શકિતના મનુષ્યની શકિત સીમાને ઉલ્લંઘન કરનાર આ કે. પુરૂષમંડળ રાજ્યખટપટનો પાઠ શિખવે છે. શઠ- દુષ્ટતાદર્શક પ્રવેશ, આ પ્રવેશ જેવો બીજો મળવો છે. કર્તાએ લેખિનીને સારી પેઠે કબજામાં યોગ્ય છુટ આપી છે. દેશી રજવાડાઓના કાર્યભારીઓ સંબંધ કેવો હોય છે, વૈરભાવ તેમનામાં કેટલું પ્રબળ , અને એક બીજાનો અંત આણવા કેવી યુકિતપ્રયુકિત તેનું આ યથાયોગ્ય ચિત્ર છે. એક મનુષ્ય એક રહી બીજાને અંગનો છું એમ, નહિ હોવા છતાં કેવી વે તથા કેવો પ્રીતિ પાત્ર થાય એ નરભેરામનું પાત્ર રી રીતે બતાવે છે. આ પુરૂષનું ચિત્ર પાડવામાં પણ ઘણી ચતુરાઈ દેખાડી છે. ભૂપસિંહ વિશ્વાસપાત્ર કહેવાય કે નહીં? અંતે એક ટેકી નીકળે છે; પરંતુ ં બુદ્ધિધનને શંકા થાય છે; અને આવા વિષમના શંકા થાય જ. નરભેરામ અમાત્યને ઘેરથી ગયા માત્યની સ્થિતિનું ચિત્ર તે આ પાઠનું મનન છે. મનન જ્યાનું સ્વરૂપ આવી, નિર્દોષ તથાપિ દોષ શંકાયુક્ત

મનને ઠીક પશ્ચાતાપ કરાવે છે. સજ્જનને ઉપદેશ લેવા યોગ્ય આ વસ્તુ છે; કારણ દોષયુક્ત દુર્જન આ અવસ્થાને પોંચે એ માનવું અશક્ય છે. બુદ્ધિધનના મનના સર્વ ઉદ્વેગ દેવી પાસે આવતાં શાન્ત થાય છે; અને તે સાથે અનુભવાર્થીનો અનુભવાધ્યયનનો પ્રથમ પાઠ પૂરો થાય છે. વિષય નવો અને શિક્ષક તે વિષયમાં બહુ પલોટાયલો હોવાથી, તથા અર્થીને અધ્યયનમાં લાગતી કઠિનતાનો અનુભવ તેને ન હોવાથી, ઘણી વાત થોડામાં સમજાવે છે. આમ થવાથી શિખનારને વિષય-ગ્રહણમાં બહુ યત્ન કરવો પડે છે, પરંતુ અંતે કેટલીક શંકાને શંકારૂપે જ રહેવા દઇ પાઠ પૂર્ણ કરે છે.

હવે બીજો પાઠ શરૂ કરીએ. શિખનારને પ્રથમ પાઠ બહુ કઠણ લાગ્યો પણ બીજો તેવો નહીં લાગે; કારણ તે પાઠ કાંઇક સરલ છે. તેમ પોતે તે પાઠ ક્યાંઇ વાંચ્યો હોય તેવો આભાસ પણ શિખનારમાં રહેલો છે. શિખનાર જાણે છે એમ ધારી કર્તાએ આ પાઠ આટલો ટુંકો કર્યો? કર્તા ધારત તો એને પણ પ્રથમ પાઠ જેટલો જ લાંબો કરી શકત, પણ જેવી એની ઇચ્છા. વિષય શિખનારને કાંઇક જાણિતો હોવાથી અને શિક્ષકની શિખવવાની શૈલી સારી હોવાથી થોડામાં ઘણું સમજાય છે. આ વિષે વિશેષ વિવેચન કરવા જરૂર નથી; કારણ પ્રફુલિત માનસિક સ્થિતિવાળા પ્રત્યેક મનુષ્યને આ વિષયનું અધ્યયન કોઇ નહિં તો તેનું પ્રારમ્ભ જ કરાવે છે.

આ વિષયોનું મનન કરતાં કરતાં નવીનચન્દ્ર નિદ્રાવશ થાય છે. ત્યાર પછીના બનાવનું ચિત્ર જોતાં જરા વિચારમાં ઉતરવું

પડે છે. "ગામ ત્યાં ઢેઢવાડો હોય જ" એ કહેવત આપણે બહુ વાર સાંભળીએ છીએ. પ્રાચીન કવિઓ અલંકારિક લખાણમાં ચંદ્રને કલંકિત ઠરાવી તેના કલંકિતત્વનો ઉપયોગ કરવામાં બહુ આનંદ માને છે; પણ મનને મથી ઉંડો તર્ક કરતાં એમ જણાય છે કે "સર્વ વસ્તુમાં ન્યૂનાધિક પણ કલંક અથવા દોષ હોય છે" એ રીતે વ્યાપ્તિ વાક્યધારી શકાય નહીં. ઘણે અંશે તેમ છે, પણ ઘણે અંશે લાગુ પડતો નિયમ સર્વાંશે લાગુ પાડવો એ યોગ્ય ન કહેવાય. કદાપિ કોઇ વિદ્વાન બહુ મથન કરી સ્વકીય વિચાર—મર્યાદામાં આવતા સર્વ વિષયોમાં દોષ દર્શન કરાવે તો તે શક્ય છે. પરંતુ તે વિદ્વાનની મર્યાદામાં આવતા વિષયોનો સમૂહ જગત્માં સર્વત્વને પ્રાપ્ત થાય એ માનવું અશક્ય છે. આ રીતે તેના વિચાર—મર્યાદાની બહાર રહેલા વિષયોમાં કોઇ નિષ્કલંક નહિ હોય એમ કેમ મનાય. તે શેષ રહેલા વિષયોમાં કોઇએક નિષ્કલંક હો અથવા ન હો તે શંકાસ્પદ છે. ત્યારે આ શંકાનો લાભ કલંકત્વને આપવો અને નિષ્કલંકત્વને ન આપવો, એટલો મોટો પક્ષપાત વિદ્વાનોને શા માટે જોઇએ ? ઉપર લખેલી થોડીક લીટીયોમાં જેનું ખંડન કર્યું, તે દોષને મંડનરૂપે ગણી ચર્ચા ચલાવતા કેટલાક વિદ્વાનો (!!!) પ્રત્યે આટલું બોલવું યોગ્ય ધારી હવે આપણે આ ગ્રંથમાં કનિષ્ઠ અને વિદ્વાન વર્ગને અનિષ્ટ લાગે તેવા પ્રકરણ ઉપર વિચાર કરીએ. તે પ્રકરણ પાને ૯૪ ઉપર "અમાત્યના ઘરમાં કલાક એક સુધી × × × ×" ત્યાંથી આરંભ થઇ નવમા પ્રકરણની સમાપ્તિએ સમાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકરણ વિશે ટીકા કરતાં એક વિદ્વાન ટીકાકાર કહે છે કે એ પ્રકરણ આ ગ્રંથમાં નિરર્થક છે, અમે તેને ઘણે અંશે મળતા થઇએ; પણ કર્તાએ ગ્રંથમાં દાખલ કરી સાર્થક ગણેલા વિષયને નિરર્થક કહીને બેશી રહેવું એમાં ટીકાકારની સાર્થકતા નથી. સામાન્ય જન ગ્રંથની યોગ્યતા માટે વિદ્વાનોનાં મત ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ કાંઇક વિદ્યાના અંશવાળા અને કેટલેક અંશે તર્ક શક્તિ ધરાવનારા પુરૂષો, વિદ્વાનોએ જણાવેલાં મતને તે જ વિદ્વાનોના તે મતની પુષ્ટિમાં જણાવેલા વિચારો જાણવા ઉત્કંઠા રાખે છે. આ તેમની ઉત્કંઠા સફલ કરવી એ સર્વ વિદ્વાનોનું કામ છે. (આમ લખી આ લખનાર પોતે એ પ્રકરણ ઉપરના પોતાના વિચાર લખે તો તે પોતાને વિદ્વાન ઠરાવવાની ઇચ્છાથી નહીં જ; પરંતુ પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ જણાવી થોડું બોલનારા વિદ્વાનો પાસે પોતાના વિચારોની યોગ્યાયોગ્યતાનું પરીક્ષણ કરાવવા માટે જ.)

આ પ્રકરણ ગ્રંથની મધ્યમાં મુકી ક્યા પાત્રનો જનસ્વભાવ દર્શાવવાની ઉત્કંઠા હશે તે જાણવું અશક્ય છે. એમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર પાત્રો, **અલકકિશોરી શઠરાયનો** સિપાઇ જમાલ, નાયક **નવીનચન્દ્ર,** અને **બુદ્ધિધન** એટલાં જ છે. તેની સહાયતામાં આવતાં પાત્રોનું વિવરણ કિંચિત્ માત્ર પણ થતું નથી. ઉપર કહેલાં ચાર પાત્રોના સ્વભાવનું પણ વિવરણ કરવામાં આ પ્રકરણની જરૂર ગણવી કે નહિ એ શંકા છે. પ્રથમ **અલકકિશોરી** માટે વિચાર કરીએ. સૂર્ય પોતે તેજસ્વી છતાં પાછળ

રહે છે, અને તેના તેજથી તેજસ્વી થતો અરૂણ મહત્વને પામવા જતાં તેના તેજમાં ઢંકાઇ જાય છે. તેમ શુદ્ધ, સત્વગુણી, પવિત્ર, **દેવીમાંથી** ઉત્પન્ન થએલું તેજ દેવીની મહત્તાને પણ એક કોરે મુકી માતામાં જ મગ્ન રહે છે. તેનો મદ ભાંગવા આ પ્રકરણની જરૂર પડી હોય. જેવું આ પ્રકરણ નિરર્થક તેવો જ તે પ્રયત્ન પણ નિરર્થક. પોતાના શીલત્વનું અભિમાન રાખતી **કિશોરીનો** મદ તોડવા જતાં આવું સામાન્યજનને કદાચિત્ વિપરીત માર્ગે દોરનારૂં, સજ્જનને ગ્લાનિ પમાડનારૂં અને સ્ત્રી સમાજને માટે આ ગ્રંથને અયોગ્ય કરનારૂં આ દુષ્ટ પ્રકરણ દાખલ કરીને પણ કર્તાએ **કિશોરીને** પૂર્ણશીલવતી રાખી નથી. જે સમયે "બેન **કિશોરી** હું તમારો ભાઇ થાઉં હો" એ વચન **નવીનચન્દ્રના** મુખમાંથી બોલાવવાં પડયાં તે સમયે કર્તાના મસ્તકમાંથી શું આ આખા પ્રકરણનો વિચાર લુપ્ત થઇ ગયો હતો? આ પ્રતિના ગ્રંથ કર્તાએ આમ સામાન્ય બાબતોમાં પ્રમાદી રહેવું એ યોગ્ય નથી. બીજું પાત્ર **નવીનચન્દ્ર.** કદાચિત્ આ પાત્રનું શૌર્ય જણાવવાને આ પ્રકરણ હોય; પણ શું એને માટે આ શિવાય બીજો યોગ્ય પ્રસંગ ન મળત? મળી શકત જ, અને તે કેમ તે આપણે વિચારશું. ત્રીજું પાત્ર **બુદ્ધિધન.** આ પાત્રમાં, આ પ્રકરણ તે પાત્રનાં શાંતિ ધૈર્ય આદિ જે ગુણો આપણે જાણીએ છીએ તેથી વિશેષ મુકતું નથી. અર્થાત્ એ પાત્રને અંગે પણ એ પ્રકરણ નિરર્થક છે. ચોથું પાત્ર હલકી સ્થિતિનો, સેવાથી જ નિર્વાહ કરનાર અને તે પણ વળી કહેવાતાં ઉચ્ચ પણ વસ્તુતઃ નીચ કુળમાં જ સેવાને પાત્ર થએલો તુંડ મીજાજી નીચ વૃત્તિનો સિપાઇ જમાલ છે.

આની દુષ્ટતા વિશે જે થોડું આગલ કહેવાયું છે તે કદાચિત્ પરિપૂર્ણ ગણાત. તથાપિ જો કર્તાએ એમ જ ધાર્યું કે તેના સ્વભાવનું વિશેષ વિવેચન કરવું જોઇએ તો શું બીજા પ્રસંગથી ન થાત? **અલકકિશોરી** ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવાથી એની નીચતા અધિક થતી નથી; કારણ કે પોતાના સ્વામી **શઠરાય**ના ઘરમાં તેનું વર્તન તેને આ કરતાં પણ અધિક નીચ સ્થિતિમાં મુકે છે. **બુદ્ધિધન** એવો પુરૂષ છે કે જેની સાથે તેનો સંબંધ નથી. પણ **શઠરાયે** તો તેની ઉપર કેટલેક અંશે ઉપકાર કરેલ છે. આ રીતે આ પ્રકરણ નિરૂપયોગી છે.

હજી પણ વિચાર કરતાં તેને ઉપયોગી કરવાનું એક દ્વાર ઉઘાડું છે. તે એ જ કે **જમાલ** સિપાઇનું અમાત્ય **બુદ્ધિધન**ના ઘરમાં આવવું, ત્યાં ભોંયરામાં તેનું કેદ થવું, તે ભોંયરામાંથી કોણ જાણે શી રીતે ગુમ થઈ જવું અને પાછું થોડા દિવસ પછી રાજા **ભૂપસિંહ**ને મારી નાખવાને રચેલાં કાવત્રાંને યોગે દરબારના મહેલના છુપા ભોંયરામાંથી તેનું નીસરવું. આ સર્વ બાબતને **બુદ્ધિધન**ના કારભાર અને તેની ભવિષ્યની સ્થિતિની સાથે બહુ ગૂઢ સંબંધ હોવો જોઇએ, પણ તે આપણે જાણતા નથી. અને બીજો ભાગ વાંચ્યા અગાઉ પૂર્ણ રીતે જાણી શકીએ પણ નહિ. એ જ્ઞાનના અભાવે આપણે કદાચિત્ એમ માન્ય કરવું પડશે કે **જમાલ**ને તે ઘરમાં લાવ્યા ત્યાંથી તે પાછો તે રાજાના મહેલનાં ભોંયરાંમાંથી મળ્યો ત્યાં સુધીની વાત કથાને પ્રસંગે બહુ જરૂરની છે. પણ શું આટલી ત્રણ બાબતો માટે બીજો યોગ્ય પ્રસંગ ન આવી શકત? આ

માટે નહિ ? વિચાર કરતાં જણાય છે કે કદાચિત્ તેથી પણ વધારે યોગ્ય પ્રસંગ મળત. ધારો કે તે જ કારણસર **જમાલ** **બુદ્ધિધન**ના ઘરની આસપાસ ફરે છે. તે જ કારણસર તે ઘરના છાપરા ઉપર ચડે છે. આ પ્રસંગે એટલું માન્ય થઈ શકશે કે **જમાલ** જેવા એક નીચ માણસનો, સદ્‌ગુણી **બુદ્ધિ-ધન**ના ઘરમાં એટલો બધો પ્રચાર ન હોય કે, તે અમુક માણસ અમુક ઓરડામાં જ સુવે છે એમ જાણી શકે. આ માન્ય કરિયે તો આપણે ખુશીથી એમ ધારી શકિએ કે **જમાલ** અનાયાસે પોતાના શિકારની શોધમાં **બુદ્ધિધન**વાળા ઓરડામાં જ ઉતરે છે. એક શિકારની શોધમાં ફરતાં અનાયાસે બીજો શિકાર હાથમાં આવી પડે તો તેને જવા દે એવા **જમાલ**માં નથી. વળી **બુદ્ધિધન**નો પોતાથી નાશ થતાં પોતાની ઉપર સ્વામીની પ્રીતિની આશા રાખતો પુરૂષ, જે કટારી **નવીન-ચંદ્ર**ના ખભામાં વાગી, તેજ કટારી **બુદ્ધિધન**ના હૃદયની સામે લઈ ઉભો રહે તો તે માનવા યોગ્ય છે. આ વિષયમાં તેના લંપટત્વની સાથે તેની ક્રૂરતાનું પણ દર્શન થવાથી અધિક ફળ થાય. વળી સ્વગત બોલતાં આ વિષયમાં **શઠરાય**ની પ્રેરણા છે એમ જણાવે તો પછી શું પુછવું ! આ સ્થિતિમાં **બુદ્ધિધન** જાગી ઉઠે, **દેવી** ચીસ પાડે, **નવીનચન્દ્ર** જેમ **કિશોરી**ના ઓરડામાં ગયો તેમ અહિં આવે, **જમાલ**ના હાથથી ઘાયલ થાય, **જમાલ** કેદ પકડાય, ભોંયરામાં પૂરાય, અને આગળના જેવો જ પરિણામ આવે. આટલો લાભ મુકી બીભત્સમાં પડવાનું પ્રયોજન શું ?

" ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ " એ પ્રમાણે પ્રકરણનું મુખબંધન કરી કર્તાએ આ ભાગ સકારણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાય છે. વાંચક વર્ગને સ્મરણમાં હશે. ન હોય તો— " મેર રાંડ તું તે શું ઉતારનારી હતી " એટલા શબ્દોને જ આ ભાગનું કારણ કહેવાય. શું આટલા કારણ ઉપરથી આવું અનિષ્ઠ પરિણામ યોગ્ય ધારી શકાય ? અમારી વિચાર મર્યાદામાં એ પ્રસંગ યોગ્ય લાગતો નથી. ક્રમ એમ જ જણાય છે કે કર્તાએ વિચારની ધૂનમાં લેખિનીનો ઉપયોગ કર્યા કર્યો. ઇષ્ટાનિષ્ઠનું સ્મરણ ન રહ્યું. લોક સુધારણા ઉપર દ્રષ્ટિ ન પડી, અને છેક **જમાલને** કેદ કર્યો ત્યારે નજર ઉઘડી. તેનો શો પરિણામ લાવવો એમ વિચાર થતાં તેનું તે ભોંયરામાંથી પલાયન કરાવ્યું. આગળ જતાં યોગ્ય પ્રસંગ મળી આવ્યો તેથી વસ્તુ સંકલનામાં શોભા આવશે જાણી દરબારના મહેલના ભોંયરામાંથી તે પુરૂષને કાઢયો. આ પણ એ ભાગનું એક કારણ છે એમ કહેતાં કેટલાક ટીકાકારોને ઉપર લખેલો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

આટલું લખવાનો અમારો હેતુ એટલો જ કે નિર્બલ મનનાં સ્ત્રી પુરૂષને હાનિકારક લેખ દર્શાવવો. હજી પણ જો કર્તા ધારે તો બીજી આવૃત્તિમાં આ પ્રકરણને કાંઈ નવી રીતે ગોઠવી જનસમૂહ ઉપર તેના ભલા માટે મોટો ઉપકાર કરી શકે. ઘણી વસ્તુમાં કલંક હોય છે, પરંતુ તેના માલીકો જેમ બને તેમ તે કલંકને ઢાંકી તે વસ્તુને સારૂં દેખાડે તો તેમની પોતાની જ શોભા છે.

આગળ લખી આવ્યા તેમ અને હવે લખશું તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં કેટલાક ઉત્તમ ગુણો છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ પ્રકરણ તથા તેવા જ એક બે મોટા દોષો છે ત્યાં સુધી, કદાચિત્ કોઈ પણ વિદ્વાન પુરૂષ, આ ગ્રંથ સ્ત્રીઓના હાથમાં–અરે! સ્ત્રીઓ તો શું પરંતુ નિર્બલ મનના પુરૂષોના હાથમાં પણ, મુકવાને ઇચ્છા કરે નહિ.

અહિં આ વાતને પડતી મુકી આગળ ચાલતાં, પ્રકરણ દશમામાં, પ્રકરણ નવમામાં **નરભેરામ** અને **બુદ્ધિધન** વચ્ચે થએલી વાતનું સ્પષ્ટીકરણ જ જણાય છે. **બુદ્ધિધન** પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહી ચાણક્ય નીતિનો પ્રયોગ ધારે છે, તેમ **શઠરાય** પણ પોતાના પ્રયોગ ઉત્સાહથી કર્યો જાય છે. **બુદ્ધિધન** શત્રુના શસ્ત્ર સામે સ્વપ્રયોગરક્ષક રચનાઓ રચવામાં પોતાની યોગ્ય કુશલતા દર્શાવે છે. સર્વ રાજ્યનીતિ વૃક્ષને ફાલવાનો દિવસ ચૈત્ર શુદિ પ્રતિપદનો ઠરે છે. તે દિવસ દરબાર ભરાવાની છે તે ઉપર આપણે હવે ધ્યાન આપીએ. "દરબારમાં જવાની તૈયારીઓ" તે નામથી લખાયલું પ્રકરણ ઉભય પક્ષના નાયકોની, પ્રતિપદને દિવસ પ્રાતઃકાળના સમયની, ઘરની સ્થિતિ દર્શાવે છે. **શઠરાય**ના કુટુંબની રીતિ અને સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં તેને વિષે આપણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે અનુમાને એમ જણાય છે કે ગૃહસ્થિતિનું વર્ણન આ સમયે બહુ સાર્થક નથી. બન્ને નાયકોની તે સમયની સ્થિતિ દર્શાવી તેનું તોલન કરવાનો અર્થ તેમાં આવતો હોય, પરંતુ જે રીતિથી તે ચિત્ર પડયું છે તે રીતિ પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં એમ કહેવું આવશ્યક છે કે,

સત્ય વસ્તુનું દર્શન કરાવનાર પણ, તે ચિત્ર ન જ પડ્યું હોત તો વધારે સારૂં. શું એમ ન કહિ શકાય કે આ ચિત્ર અને ઉપર જેનું લંબાણથી વિવેચન કર્યું તે જમાલનું ચિત્ર એક સરખી પ્રતિના કનિષ્ઠ લેખ છે? જો તેમ હોય તો વિચાર કરતાં એમ પણ જણાશે, કે વાર્તાના પ્રસ્તુત વિષયમાં આ ભાગ, આગળ કોઈ નવીન આશ્ચર્યકારક પરિણામ દર્શાવતો ન હોવાથી, જમાલના પ્રકરણ કરતાં પણ વિશેષ કનિષ્ટતાને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કોઇ પણ નિરર્થક ભાગ આ ગ્રંથમાં હોય, તો તે આજ હશે.

બુદ્ધિધનના ગૃહની સ્થિતિનું વર્ણન તેમજ તેની પોતાની માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર યથાયોગ્ય સમયાનુસાર અને આનંદદાયક સ્વભાવોક્તિનું દર્શન કરાવે છે.

પ્રકરણ બારમામાં દરબારનો પ્રવેશ સામાન્ય રીતે વાચક વર્ગને ઠીક આનંદ આપે એવો છે. પ્રથમમાં રાજેશ્વરના મંદિરના વર્ણન વિષે બોલતાં અમે એમ કહ્યું હતું કે કર્તામાં સ્થાનકનાં ચિત્ર આપવાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ નથી. ત્યાર પછી અંતઃકરણને આકર્ષણ કરે એવું આ એક જ ચિત્ર આવ્યું છે. આ સ્થાનકે વિચાર કરતાં કહેવું જોઇએ કે વર્ણન કરવાની શક્તિ તો કર્તામાં ઉચ્ચ પ્રતિની છે. સંસ્કૃત કાવ્યોના અતિ અભ્યાસનો પરિણામ દૃષ્ટિ મર્યાદામાં આવે છે. અલંકારાદિકનો ઉપયોગ કરવામાં કોઇ કોઇ સ્થાનકે કાદંબરીની શૈલીનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં પણ તેની અંદર સ્થાનકનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ દૃષ્ટિમર્યાદા આગળ ખડું કરવાની

શક્તિ નથી. આ પ્રકરણમાં **નવીનચંદ્ર**ના તર્કવિતર્ક વાચકનું ધ્યાન સારી રીતે આકર્ષે છે. **બુદ્ધિધન, શઠરાય** વગેરે એક બીજાના અપ્રતિમ શત્રુઓ હોવા છતાં કેવો નિકટ સંબંધ જણાવે છે, તેનું આ અનુભવાર્થીને મનન થવા માંડયું. આગળ ચાલતાં દરબાર ભરાય છે, નાયકાઓ નૃત્ય તથા સંગીતનો આરંભ કરે છે. એટલા સમયમાં આ અનુભવાર્થી પોતાના ત્રીજા અનુભવાધ્યયનના પાઠનાં મૂલતત્વ સમજી લે છે. તત્ક્ષણે ફળીઓ આવી પુષ્પ ઉઘડ્યાં. **રામભાઉ** આવ્યો. ખટપટ શરૂ થઇ. કારાગ્રહમાં પડેલા વણિકને કાઢવાને **તર્કપ્રસાદ** અને **રામભાઉ** ચાલ્યા. ટચાક પણ ટેકી **નરભેરામે દુષ્ટરાયને** તેના પોતાના અંગની દુષ્ટતા દેખાડી સંતાપાગ્નિમાં બાળ્યો. ઘણા સમયનો ઘા ખાઇ રીઢું થઇ ગએલું પાપી **શઠરાય**નું ખોખું કંપતાં કંપતાં પણ હિમ્મત રાખી રહ્યું. ખવાસે રાણાના હાથમાં કાગળ મુકયા. તાત્કાલીક રજપૂત સ્વભાવ દર્શાવતો રાણો ગાજ્યો. રાડનાખી. કોઇ દિવસ ન ધારેલું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખવાસને કેદ કર્યો અને ઉભય પક્ષને કંપાવ્યા. રાણી ઉપર વિશ્વાસ દર્શાવતો રાણો તેની જુબાની લેવા ઉઠયો. થોડું ચાલતાં ચરણ નીચેની ધરણીએ માર્ગ આપ્યો. ભોંયરૂં નીકળ્યું. **રાણો** ચમકયો. બુદ્ધિધનની આંખ ફાટી. **શઠરાય**નું હૃદય ચીરાયું. આ સર્વ ઉપર વિચાર કરતો **નવીનચંદ્ર** જે તર્કવિતર્ક કરે છે તે જરૂર વાંચવા યોગ્ય અને મનન કરવા યોગ્ય છે.

પરિપૂર્ણતાએ પહોંચેલ રાજનીતિ-વૃક્ષના ફળનો સ્વાદ ચાખી તે ઉપર વિચાર કરતો કરતો, **અનુભવાર્થી નવીનચંદ્ર**

રાજકુલમાંથી નિસરી **બુદ્ધિધનને** ઘેર પહોંચે એટલા સમયમાં તેના વિચાર રૂપે, કર્ત્તા આપણને તે **નવીનચન્દ્રની** પોતાની, બુદ્ધિધનના ઘરમાં રહ્યા પછીની, સ્થિતિનું કેટલુંક વર્ણન આપે છે. ખરેખરો ઉન્મત્તપણાનો પરિણામ તો આજ કહેવાય. મર્યાદાનો ભંગ થતાં પહેલાં ઉન્મત્ત પ્રમદાના મનને ઘેરી લેતા વિચારો ખરેખર મર્મભેદક છે. **બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી-નીજ** પુત્રીને, આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વિશેષ મર્યાદાનો ભંગ કરતાં, દૈવ અટકાવી શકે. પુરૂષત્વને લીધે કાંઈક વિશેષ ઉન્મત્તપણું હોત તો વડીલોનાં પુણ્ય પણ આડાં ન આવી શકત. એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ **પ્રમાદધન** અને **પદ્મા**નો સંબંધ. નહિ-સંબંધ-નહિ એવા પુરૂષને, શરીરે ત્યાગ કર્યા પછી પણ પૂર્વ-કાળના સંબંધના સંસ્કારવાળું મન, ઉપદેશ દઈ વામમાર્ગથી અટકાવે, એ ખરેખર અનસૂયા **કુમુદથી** જ થઇ શકે. દોષ થવાની શંકા રાખતી બાલા, એ શંકાને દૂર કરી અર્થાત્ પોતાને અનિષ્ઠ પરિણામનો ભય ન રાખતાં, ઉંડી ખાયમાં પડતાં બે પ્રાણીને બચાવે એ તેની ખરેખરી ઉદારતા. પૂર્ણ શુદ્ધ અંતઃ-કરણવાળાં માતા અને માતા તુલ્ય સાસુનો પટ બરોબર બેઠો. સામાન્ય રીતે બોલાતા શ્લોકો જરૂર પ્રસંગે કેવા ઉપયોગી થઈ પડે છે તે કેટલેક ઠેકાણે આ ગ્રંથમાં બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યું છે.

અનુભવાર્થીને આ નિશાળમાં આનંદ આવતો મટી ગયો. સઘળા શિક્ષકોની કૃપા તેના ઉપર સારી હતી; પણ એક શિક્ષક, પોતાને નિર્દોષ હોવા છતાં દોષિત ગણી, પોતાની ઉપર ક્રોધી દૃષ્ટિથી જોતો હતો; એ શિષ્યને સારૂં ન લાગ્યું. સંબંધી

વર્ગની અનુજ્ઞા વગર પલાયન કરી આવેલો તે, અહિઆંથી પણ પલાયન કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

પ્રકરણ ચૌદમામાં, ઘણા દિવસથી અન્યાયનું પાત્ર થએલું ગુણી કુટુંબ પાછું યોગ્ય સ્થિતિએ આવતાં કુટુંબીઓને જે આનંદ થવો જોઇએ તે દેખાડે છે. વિશેષમાં, અસ્ત પામતા વૈરી પ્રત્યે અપકારનો બદલો ન લેતાં ઉપકારથી જ તેનાં દુષ્ટ કૃત્યોની શિક્ષા કરવાની **સૌભાગ્યદેવી**ની ઇચ્છા વાચક વર્ગની અધિક પૂજ્ય બુદ્ધિ ગ્રહણ કરે છે. આ વાતને આટલેથી પડતી મુકી, **બુદ્ધિધન**ના સૂર્યને પૂર્વમાંથી ઉગતો જોઇ, **નવીનચંદ્ર**ની શોધમાં નીકળીએ.

આ **નવીનચંદ્ર**નું મૂળનામ **સરસ્વતીચન્દ્ર** છે. તેનો પિતા મુંબઇનો એક સુપ્રતિષ્ટિત, શ્રીમાન, વગવાળો અને યશ અર્થેજ વિદ્યા વિનોદી છે. પોતે સુધારાનો સાથી કહેવાય છે; પરંતુ પુત્રાદિકની ભવિષ્યની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કર્યા વગર, એક સ્ત્રી પંચત્વ પામતાં, નીચ વૃત્તિની, અણસમજુ અને અસૂયા-વાળી મૂર્ખ સ્ત્રીને પરણી, તેની સેવામાં સ્ત્રૈણ થવામાં દોષ ગણતો નથી. શેઠની સેવામાં રહેતાં મંડળના મનુષ્યોનું ચિત્ર આપતાં પણ કર્તાએ ચાતુર્ય વાપર્યું છે. આ **લક્ષ્મીનંદન** શેઠ અને તેનું મંડળ, આપણને તેવા જ એક બે શેઠ અને તેમનાં મંડ-ળનું સ્મરણ કરાવે છે; અને એવો આભાસ થાય છે કે કર્ત્તાએ પણ, આવા કોઇ ચિત્રને મનમાં રાખીને જ લેખિની પ્રચાર કર્યો છે. એડિટર ઉદ્ધતલાલ, ધમપાડે, વિગેરે નામ યથોચિત જ

છે. આ કલ્પિત મનુષ્યો નથી; તેમ જુના વખતનાં નથી; તેઓ સાંપ્રતમાં પણ મુંબઇની સેવા બજાવે છે અને વાંચનાર તેમને ઓળખવા વિચાર કરશે તો તેમને શોધી કાઢતાં વાર નહિ લાગે.

સરસ્વતીચન્દ્ર પોતે ચાલતી રૂઢીની કેળવણી લઇ, એમ. એ; એલ એલ. બી. બારિષ્ટર. એટ. લો; થએલ છે. આ સ્થિતિને પામવું અભ્યાસની પછવાડે મંડેલાને કઠિન નથી. એટલું જ કે ગર્ભશ્રીમંતમાં આ સ્થિતિનું દર્શન ક્વચિત જ થાય છે. **સરસ્વતીચન્દ્ર**ની રીતિભાતિ ઉપરથી પણ એ પોતે ગર્ભ શ્રીમંત હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી લાગતું; પણ જ્યારે કર્તાને એમજ લાગ્યું કે એને ગર્ભ શ્રીમંત જ બનાવવો, ત્યારે આપણે આ કેટલેક અંશે અસંભવિત લાગતાં વસ્તુને પણ માનવું પડે છે. શું આ પણ કોઇ अस्ति भाति विक्रियावान् મનુષ્યનું ચિત્ર નથી? આવો પુરૂષ કેવલ કાલ્પનિક હોય એ અશક્ય ભાસે છે. જે પુરૂષનું એ ચિત્ર છે, તે પુરૂષને ચિત્રમાં પણ તેની ખરી સ્થિતિમાં દેખાડવા, ચિત્રની ભૂમિકામાં કેવળ કલ્પિત હવેલી, ઉદ્યાન, ગાડીઓ વિગેરે ન મુકતાં, તેની પોતાની સ્થિતિ યોગ્ય સામાન્ય ગૃહ અથવા મુંબઇવાસી જ કરવો હતો તો, એક ચાલીમાં બીજા અથવા ત્રીજા માળની એક સામાન્ય સ્થિતિની ઓરડીમાં રહેતાં કુટુંબનો પુત્ર કલ્પ્યો હોત તો વધારે દીપત. મનુષ્યની સાંસારિક સ્થિતિનો આધાર, બહુધા તેની માનસિક સ્થિતિ ઉપર હોય છે; એમ ઘણે અંશે સિદ્ધ છે. ધન પાત્ર થવું અથવા નહિ એનો આધાર દૈવ ઉપર

રાખી શકાય; પરંતુ ધનપાત્ર અવસ્થામાં પણ, મન પોતાના ઇચ્છિત માર્ગમાં જ ક્રમણ કરે છે.

પોતે શ્રીમાન્ છે—કર્તા તેને શ્રીમાન્ ઠરાવે છે. તેની પાસે એ કલ્પિત સ્થિતિને અનુકૂલ વ્યવહાર કરાવે છે. પરંતુ તે સર્વમાં એવી કોઇ એક વિચિત્ર છાયા પડી રહે છે, કે વિચાર કરતાં મન જીભને ખોટી પાડે છે. વિચાર દર્શાવતાં **સરસ્વતીચન્દ્ર** એવા કાંઇ ઉદ્દગાર કહાડે છે કે જાણે કોઈ સામાન્ય સ્થિતિનો મનુષ્ય બલાત્કારે અને અરૂચીથી ઉચ્ચ સ્થિતિને યોગ્ય વ્યવહાર કરતો હોય ! શ્રીમાન્ વળી સત્તર અઢાર વર્ષની ઉમ્મરમાં એમ. એ; એલ. એલ. બી; બારિષ્ટર–એટ–લો; વળી મોટાઇમાં રહેતા પિતાનો પુત્ર અને તે છતાં કુંવારો; શું ઘટના ! વાંચનાર શું તમને આ અતિશ્યોક્તિ લાગતી નથી ? જરા વિચાર કરીને વાંચીએ તો આ પ્રકરણનો આટલો ભાગ કેટલીક બાલકોની કહાણીઓ જેવો લાગે છે. બાલક લેખકો અથવા કહાણી કહેનારાઓમાં એવો કંઈ સ્વભાવ હોય છે, કે જેને સારૂં કહેવું તેને પરિપૂર્ણ સારૂં જ કહેવું તેને સુંદરતા સદ્દગુણ વિગેરે સારસ્યનું શ્રેષ્ઠધામ કહેવામાં પણ તેને શંકા આવતી નથી, વિપક્ષમાં પણ એમ જ થાય છે. અર્થાત્ જેની કનિષ્ઠતા દેખાડવી તેને સર્વ કનિષ્ઠ ગુણોનું સ્થાનક બનાવી દે છે. **સરસ્વતીચન્દ્ર**ના કર્તાનો આ સ્થાનકનો લેખ કાંઇક તેવો થઇ જાય છે.

કુમુદસુન્દરી પણ સદ્દગુણ અને સુંદરતાની મૂર્તિ છે. **કુમુદસુન્દરી** વિશે વિશેષ બોલવું યોગ્ય નથી. તેમ **સર-**

સ્વતીચન્દ્ર વિશે વિવેચનમાં એટલું જ જણાવવું આવશ્યક છે, કે જો તેને મહાલક્ષ્મીવાન્ ન કલ્પ્યો હોત તો તેનામાં કલ્પાએલા ગુણો કદાચિત્ વિશેષ દીપત. એમ તો ન જ કહી શકાય કે એ બનવું અશક્ય છે; પરંતુ એમ હોવું સ્વાભાવિક નથી એમ તો કહી શકાય.

કુમુદનો પત્ર આવતાં, ચંદ્રકાંતની આગળ અને તે ગયા પછીની, નાયકની સ્થિતિ ઘણી સારી રીતે લખાઈ છે. શુદ્ધ, પવિત્ર પ્રેમ કેવો હોય, તેની અસર કઈ સીમા સુધી થાય, અને બન્ને પ્રેમીનાં આચરણ અન્યોન્ય પ્રત્યે કેવા પ્રકારનાં હોય એનો કાંઇક વાસ્તવિક વિચાર આ સ્થાનકમાં જણાવાય છે. પ્રેમને ન જાણતાં કેવળ ભોગ ભોગવવામાં લીન થએલાઓ, ભોગ્ય પદાર્થને, સ્વાર્થને પરતંત્ર થઇ, પોતાના પ્રેમનું સ્થાનક માનનારા પુરૂષોએ આ પ્રકરણ વાંચતાં જરા ઉંડા ઉતરી અત્યંત વિચાર કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીને જ સંસાર માનવામાં કેટલી ભુલ છે તે ઘણા જ થોડા મનુષ્યો સમજે છે. ખરો વિચાર **સરસ્વતીચન્દ્ર**નો જ જણાય છે. વિચાર કરતાં તેમાં શંકા સ્થાન જણાતું નથી.

"અંતઃકરણ વિના શરીર નકામું છે. પણ અંતઃકરણ વિના શરીરને બીજા ઘણાક ભાગ છે. સ્ત્રી ખરી પણ એના શિવાય ઘણો સંસાર બાકી રહે છે, તો સ્ત્રીમાં આખાં ભાગ્યની પર્યાપ્તિ કેમ થાય ?"

પ્રેમવાહક જનહૃદય, સ્ત્રી અને પુરૂષ જ હોવાં જોઇએ એમ શા માટે? પ્રેમનો ઉપભોગ અમુક રીતે જ થવો જોઇએ એમ નિયમ થવાની જરૂર શી? અને એવી આવશ્યકતા ન હોય તો બે પ્રેમી, સ્ત્રી પુરૂષ હોય તો વિવાહિત થવાં જ જોઇએ એમ માનવાનું પ્રયોજન શું? ચાલતી રીતિ પ્રમાણે જ માનીએ તો એક નિઃસ્વાર્થ વસ્તુને સ્વાર્થની સાથે મિશ્રિત કરી દેવાથી તેને દોષિત કરવા જેવું થાય છે. પ્રેમ વસ્તુ વસ્તુતઃ નિષ્કારણ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું પણ કદાચિત્ અયોગ્ય લાગશે, એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે; પરંતુ અજ્ઞાનિઓને આત્મસ્વરૂપ છે, તેમ એ પણ આવરણથી ઢંકાઇ રહેલ છે; અને જરા પણ દ્વાર મળતાં બહાર આવી પ્રકાશે છે. તે વ્યાપક તો નથી જ; પરંતુ તેનું દર્શન અમુક હૃદયમાં જ થાય છે. ત્યાં તેનો પ્રવેશ કેવી રીતે થયો એ સમજવું મહા કઠીન છે. લૌકિક કારણોથી તેની ઉત્પત્તિ માનવી એ તેના મહત્વને હલકું કરવા જેવું ભાસે છે. પૂર્વકાળમાં પ્રકાશ પામતો પ્રેમ, સાંપ્રતમાં તે કાળને સાદૃશ્ય સંયોગોનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી, તે જ પ્રેમ પાછો પ્રજ્વલિત થાય છે. કવિવર કાલિદાસ જ્યારે પોતાની શ્રેષ્ઠ કૃતિના નાયકના મુખમાં:—

१रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकी भवति यत्सुखितोपि जन्तुः ॥
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोध पूर्वम्
भावस्थिराणि जननान्तर सौहृदानि ॥

૧ જોઇ પદાર્થ રમણીય મધુર શબ્દો
સુણી અધીર, કદિ થાય સુખીજનો તો
ચિત્તે સ્મરે જરૂર કાંઇ અબોધ પૂર્વ
જન્માન્તરે પણ રહે હૃદયેજ ભાવ.

એ શ્લોક મુકે છે ત્યારે તેનો પ્રેમ અથવા સૌહૃદ વિષે ઉપર પ્રમાણે જ આશય હોય એમ જણાય છે. આ પ્રકારના પ્રેમનું કાંઇક જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તે **સરસ્વતીચન્દ્ર** અને **કુમુદસુન્દરી**માંથી મેળવી શકાય. અવિવાહિત બાલાને, અનાયાસે નામ શ્રવણ થતાં જ હૃદયમાં આકર્ષણ થયું, કેવળ એક નાની પત્રિકાએ એક દૃઢ હૃદયને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું. આ સર્વનું કારણ શું ? શું કાંઇ લૌકિક કારણો આ પ્રેમનાં મૂલરૂપ થયાં હતાં! યુવાવસ્થામાં મનને સ્વેચ્છાગમન કરાવનાર મનસિજનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ જ ન હતો. “ તેના (**સરસ્વતીચંદ્રના**) વિચાર પ્રમાણે તો માણસના જીવનને સ્ત્રી આવશ્યક નહોતી. લગ્ન આખા જન્મારામાં પાશરૂપ હતું; નિર્વંશ થવામાં વૈરાગ્યની સંપત્તિ હતી; સ્નેહ માનસિક રાખવો જ ઉચિત હતો; શરીર સૌન્દર્ય મૂર્ખનું જ મોહક હતું; મન્મથ મનમાંથી દૂર રાખવો એ સર્વ કાલે શક્ય હતું.........”

ભવભૂતિને પણ કબુલ કરવું પડયું છે કે સ્નેહોત્પત્તિમાં મૂલભૂત કોઇ બાહ્ય કારણ નથી.

२व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

૨ પદાર્થો જોડાયે, સબલ કરણે અંતર તણે
ન બાહ્યોપાધીને, કદિ પણ પર પ્રેમ અડકે

નિષ્કારણ, અકલિત પ્રસંગોથી ઉત્પન્ન થતા આ અલૌકિક સંબંધનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવું એ અત્યંત વિચારશીલપણાનું કામ અને તેને ખરા રૂપમાં લોકસમૂહને સમજાવવું એ વિદ્વત્તાનું કામ છે. આવા નિર્મળ, નિષ્કારણ, નિઃસ્વાર્થ, પ્રેમનું સ્થાન **કુમુદસુન્દરી** અને **સરસ્વતીચન્દ્ર** બને છે, અને બનેજ. પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં થતાં પ્રીતિ લગ્નને આ વસ્તુ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે ખરો? યુરોપીયનો આર્યોને જંગલી કહે છે; કારણ તેમના કહેવા પ્રમાણે આર્યોમાં પ્રીતિ લગ્નની રીતિ નથી. ત્યારે શું આ **કુમુદસુન્દરી** તે કોઈ પાશ્ચિમાત્ય કુમારીકાનું ચિત્ર છે? કેમ હોય, નજ હોય. પાશ્ચિમાત્ય કુમારીકાની પ્રીતિ બહુશઃ બાહ્યોપાધિનો આશ્રય કરે છે. પશ્ચિમ દેશના ન્યાયાસન આગળ પતિથી જુદાં થવાની અરજીએ કેટલી આવે છે, તે લોકવિદિત છે. આર્યાવર્તમાં પ્રીતિ લગ્નનું નામ માત્ર નથી, પરંતુ તેની છાયા ઘણે ઠેકાણે જણાય છે. પતિ મરતાં સહગમન કરવું અથવા સૌભાગ્ય ચિન્હનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ શું પ્રીતિલગ્નનાં ચિન્હ નહિં? બ્રહ્મચર્યાદિક પળાવવાનો દોષ કહેવાતા સુધારકો પુરૂષો માથે મેલશે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમને એક વ્યક્તિને દુઃખી કરી આવો દોષ માથે વ્હોરી લેવાનું પ્રયોજન નથી. તેમાં તેમને સ્વાર્થસિદ્ધિ નથી. બ્રહ્મચર્યાદિક પુરૂષોને લીધે નહિ પરંતુ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની પ્રીતિને લીધે જ પોતાનું મહત્વ રાખી રહ્યાં છે. પુનરૂદ્વાહ, વાસ્તવિક પ્રીતિનો અસંભવ દર્શાવનારી ક્રિયા, તે પણ સ્ત્રીના

મસ્તકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી. તેનો દોષ ખરૂં જોતાં સ્વાર્થી પુરૂષોને માથે આવે છે.

જરૂર જણાતાં પ્રસ્તુત વિષયને મૂકી બીજા વિષયમાં ઉતરવું પડ્યું. હવે પાછું મૂળ વસ્તુ સ્મરણમાં લાવી બોલીએ. સ્નેહથી બંધાએલાં પ્રાણીની એક જોડીમાંનો એક, પોતાના સાથીની ઉપર નિષ્કારણ કલંક આવતાં, કલંક દેનાર અને કલંકના સ્થાનને, તે કાળ અથવા સ્થિતિ તથા તેની સાથેસંબંધ રાખનારી સર્વ વસ્તુઓને છોડી, વૈરાગી થઇ ચાલ્યો જાય છે. વિદ્વાન્, શ્રીમાન્, વિશેષ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અર્થાત્ અત્યંત વિચારશીલ એવો એક મહાત્મા, પ્રેમને ન ગણકારતાં, પોતાના સંબંધનાં સર્વ દુઃખનું સ્થાન થઈ પડે એ કેવું આશ્ચર્ય ! પ્રેમી પ્રેમનાં સ્થાનને છોડી દે, પણ પ્રેમનું સ્થાન તેને છોડતું નથી. તેમાં પણ ઉભય પ્રાણી એક બીજાનાં પ્રેમીને પ્રેમનાં સ્થાન હોય, તો પછી શું કહેવું. **સરસ્વતીચન્દ્રે કુમુદસુન્દરીને** છોડી, **કુમુદસુન્દરીએ** તેને છોડ્યો નહિં. કુમુદે લાચાર થઇને ચંદ્રને છોડ્યો પણ ચંદ્રના અંતઃકરણે તેને છોડી નહિ. શરીર છૂટાં થયાં પરંતુ અંતઃકરણમાં બંધાએલી સ્નેહગાંઠનું વધારે આકર્ષણ થયું. તેજ આંતરીય આકર્ષણ અજાણતાં તેને સુવર્ણપુર ખેંચી ગયું. તે જ સ્નેહે, તે જ મટી ગએલા પતિને, બેન ભાઇને કરે તેમ, કુમુદે ચંદ્રને ઉપદેશ કર્યો. શું ઉભય પ્રેમી સ્ત્રી પુરૂષે વિવાહિત થવું જ જોઇએ? ન થતાં પણ **કુમુદસુન્દરીના** પ્રેમે પોતાને યોગ્ય કાર્ય કર્યું.

પ્રેમ સર્વ સ્થાનમાં સમાન હોતો નથી. વયોવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ

અથવા તત્સદશ સ્થાનમાં સ્નેહ ભક્તિરૂપે સ્ફુરે છે. પોતાથી કનિષ્ઠ સ્થિતિમાં વસતાં જન પ્રત્યે તે જ પ્રેમ * વાત્સલ્યરૂપે સ્ફુરે છે. આ ગ્રન્થમાં વાત્સલ્યનું વિવેચન બહુ જુજ જોવામાં આવે છે. **સરસ્વતીચન્દ્ર**નાં તેના પિતા પ્રત્યેનાં આચરણુ તેનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. ભક્તિભાવ ઘણી વખત ભય. આકાંક્ષા, અને જો તેની (ભાવની) ઉત્તરાવસ્થા આવે તો ઉદાસીનતા સાથે સંબંધ રાખે છે. આ સર્વ તેના ભિન્ન ભિન્ન ભેદ **સરસ્વતીચન્દ્ર** પોતાનાં મન, વચન અને કર્મથી સ્ફુટ કરી દેખાડે છે. આટલી વિદ્વત્તાવાળાને ભક્તિભાવમાં ઉદાસીનતાનું મિશ્રણુ થાય તો અન્યનું શું કહેવું! વિદ્વત્તાનું એક ફલ સારૂં થયું કે પોતાની અપકીર્તિ કરાવી, પરંતુ લીન થતો ભક્તિભાવ લોકસમૂહમાં ઉઘાડો પાડયો નહિ.

---

* પ્રેમ, સ્નેહ, મમતા, વાત્સલ્ય વિગેરે શબ્દો પર્યાય શબ્દો છે. પ્રેમ તથા સ્નેહ એ ઉભયમાં કયો શબ્દ વધારે મહત્વવાન છે એ નિશ્ચય કરવું અગત્યનું તેમ કઠિન છે. જે ધાતુ ઉપરથી એ શબ્દો થયા છે, તે પ્રત્યે જોતાં સ્નેહ શબ્દ વધારે મહત્વવાળો જણાય છે. પ્રેમ શબ્દમાં કાંઇક પ્રેમવાહક જનને પ્રસન્ન રાખવાનો ભાવ આવે છે. પ્રેમી, પ્રેમથી જ દુઃખી થતાં પોતાની શરીર સંપત્તિ તથા મનઃસંપત્તિને ક્ષીણુ કરી નાંખે; વળી તે એટલે સુધી કે પ્રેમનું સ્થાન હૃદય પણુ શુષ્ક થઇ ઉન્માદ અવસ્થામાં જાય, આવી અવસ્થામાં પ્રેમીને પ્રસન્નતાનું સ્થાન ક્યાં રહ્યું? કેટલાએક વાદીઓ આ અવસ્થાને પણુ પ્રેમીની ઇષ્ટાવસ્થા લેખે છે. તેમના વિચાર પ્રમાણે પ્રેમી પોતાની સ્વેચ્છાએ જ વિકળ થાય છે. તેઓ કહે છે કે મનની પ્રેરણા વાંછીત વસ્તુમાં જ થાય છે.

આ વિશે વિશેષ વિચાર કરવા જતાં મનની વૃત્તિઓમાં બહુ ઉંડા ઉતરવું પડે છે. પ્રાચીન તેમ કેટલાક આધુનિક કવિયો આ બેય શબ્દને

લક્ષ્મીના જ સંબંધી **લક્ષ્મીનન્દન** તથા મૂર્તિમાન ગુમાન, **ગુમાનનો** સ્વભાવ યથાસ્થિત ચિતરાયો છે. મધ્યે ઉદાહરણમાં બાબુની વાર્તા પણ ઠીક સમયાનુસાર ગોઠવાઇ છે. અહિઆં પણ વળી **સરસ્વતીચન્દ્રની** વિચાર કરવાની ઉચ્ચ પદ્ધતિ બહુ જ આનંદ આપે છે. આવી રીતે સર્વને દુઃખી કરવા કરતાં કોઇ અન્ય માર્ગ વિશેષ લાભકારી થવા સંભવ હતો. તે સર્વ માર્ગ અનુક્રમે **ચન્દ્રકાન્તે સરસ્વતીચન્દ્રને** દર્શાવ્યા; પરંતુ તે સર્વ તેને હાનિકારક ભાસ્યા. **સરસ્વતીચન્દ્રનો** ભક્તિભાવ, ઐાદાસ્યમિશ્રિત થયો હતો; નિઃશેષ ગલિત ન થયો. વિદ્યાએ આપેલાં જ્ઞાને આ સમયે અગ્રાહ્ય માર્ગોમાંનો નિર્દોષ તો નહિ જ પરંતુ થોડા દોષવાળો માર્ગ ગ્રહણ કરાવ્યો. પ્રેમી છુટો થયો, થતાં થતાં સ્નેહસાંકળ તોડવા યત્ન

સમાન ગણે છે. કવિરાજ ભવભૂતિ ઉત્તર રામચરિત્રના ત્રીજા અંકમાં કહે છેઃ—

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ।

(ભિંજાણું પ્રેમે તે નવહૃદય આજ ક્ષણ વિષે)

વળી તેજ સ્થાનમાં કહે છે કેઃ—

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्नेहार्द्रशीतल:

(પ્રસાદ મૂર્તિમાન જાણે સ્પર્શ આ સ્નેહશીતલ)

પ્રથમ ઉદાહરણમાં પ્રેમ શબ્દનો ઉપયોગ થવાથી રામમાં કાંઈ પ્રસન્નતા હોય તેમ જણાતું નથી. દ્વિતીય ઉદાહરણમાં સ્નેહ શબ્દ પ્રેમ શબ્દથી કંઇ જુદો ભાવ દર્શાવતો નથી. પ્રેમમાંથી પ્રસન્નતાના ભાવને મૂકી દઇએ તો અવશેષ આકર્ષણ માત્રજ રહે છે સ્નેહ શબ્દમાં આક-

કર્યો; પરંતુ તેમાં એક ગાંઠ વિશેષ બંધાઇ. પત્ર દ્વારા વચન આપ્યા વગર ચાલ્યું નહિ કે "હું તને નહિ ભૂલું. પ્રસંગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી જણાઇશ. હું તને છોડું. પણ હૃદય કેમ છોડશે ?"

એક નાશી ગએલા મિત્રની શોધમાં બીજો મિત્ર નિકળે છે. સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે વિદ્યાચતુર પાસે જઇ સર્વ વાત નિવેદન કરે છે. કાંઇ તેની મદદ, તેના મિત્રની શોધમાં, જોઇએ છીએ એવું જણાતાં, આ અનુભવાભિમાની કારભારી શરમને અધીન થઇ, બનતી મદદ આપે છે; અને ત્યાંથી નિકળેલો મિત્ર સુવર્ણપુર જાય છે. એ સુવર્ણપુર પહોંચે તે પહેલાં જ સર્વ વાત **સરસ્વતીચન્દ્ર**ને જણાવે છે. ન્હાની બેન **કુસુમસુન્દરી** પણ **કુમુદસુન્દરી**ને પત્ર લખી સર્વ વાત નિવેદન કરે છે.

પણ વગર બીજો કોઈ ભાવ રહ્યો જણાતો નથી. તેથી સ્નેહ શબ્દ પ્રેમ શબ્દ કરતાં અધિક મહત્વવાળો જણાય છે. પણ કાંઇક, વિદ્વનોના તે શબ્દોના પ્રચારથી સંસ્કૃત કવિયોના સમયમાં તે બેય શબ્દ સમાન થઈ રહ્યા; અને કાલાનુક્રમે ફેરફાર થતાં સાંપ્રતમાં કેટલાક લેખકો પ્રેમ શબ્દને સ્નેહ કરતાં પણ વિશેષ મહત્વવાન્ ગણે છે. વૃધ્ધો તરફ થવાં આકર્ષણને ભક્તિભાવ એજ શબ્દ યોગ્ય છે. પરંતુ પોતાથી કનિષ્ઠ પ્રત્યે થતાં આકર્ષણને કયો શબ્દ જોડવો એ વિચારવા યોગ્ય છે. વાત્સલ્ય તથા મમતા એ બે શબ્દોનો ત્યાં ઉપયોગ થઇ શકે. ભગવાન્ શંકર તથા વિષ્ણુ સદા ભક્તવત્સલ કહેવાય છે. મમતા શબ્દ તો ભક્તિભાવ સ્નેહ અથવા તેવા બીજા કોઇપણ શબ્દનો પર્યાય થઇ શકે. કારણ મમત્વ સમાન્ શ્રેષ્ટ અને કનિષ્ટ સર્વમાં રહી શકે છે. વાત્સલ્ય જે શબ્દ ઉપરથી થયો છે તે શબ્દ જેને માટે વપરાય છે તેનું વાપરનારથી કનિષ્ઠત્વ જણાય છે. આમ હોવા

સરસ્વતીચન્દ્રને દેશાટણ પોતાને લીધે અંગીકાર કરવું પડ્યુ એ વાત અનુભવતાં કોમળ હૃદયની બાળા કંપે છે. કંઈ કંઈ દુઃખદ વિચારો મનમાં લાવી અનુભવે છે. બિચારીને સરસ્વતીચન્દ્રને કયે નામે બોલાવવો, એ વિચાર થઈ પડે છે. પરંતુ નિવેડો બહુ સારો આવે છે. "તમે મ્હારા વીતી ગય ભવમાં પ્રિય હતા, ઇશ્વરને હું પ્રિય કહું છું, પિતાને પ્રિય કહું છું, તેમ સરસ્વતીચન્દ્રને પ્રિય કહેવામાં શો બાધ! હવે તે મારા પતિ નથી; હવે મારૂં શરીર મ્હારા પતિને જ સોંપ્યું છે, મનમાં પણ પતિ જ પતિ છે, પરંતુ હું ઇશ્વર, માતા, પિતા અને સ્નેહી વર્ગને પ્રિય કરી તેમનું રટણ કરૂ તે અયોગ્ય ન હોય તો, સરસ્વતીચન્દ્ર તમારૂં રટણ કરૂં તેમાં અયોગ્ય શું ?......" અહા નિર્મળ પ્રેમ! આવાં જોડાં કોઇ પણ પ્રકારથી કોઇ પણ સંબંધે નિઃસ્વાર્થ જોડાય તો

છતાં વાત્સલ્ય શબ્દ વાપરવામાં વિદ્વાનોએ કાંઇ નિયમ રાખ્યો જણાતો નથી. ભવભૂતિ સીતાને પોતાનું રામ પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય બોલાવે છે. કાલિદાસ કુમાર સભંવના પાંચમા સર્ગમાં

न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ।

એમ લખી વાત્સલ્યને, બાલકો પ્રત્યે પ્રીતિ, એ અર્થમાં જોડે છે. વળી એજ કવિ રઘુવંશના પંદરમાં સર્ગમાં

अन्वितः पतिवात्सल्यात् ।

એમ લખી શ્રેષ્ઠ જન પ્રત્યે પ્રીતિમાં જોડે છે. આ પ્રમાણે બાળકો પ્રત્યે પ્રીતિ દર્શાવનાર કોઇ એકાર્થી શબ્દ નથી. વાત્સલ્ય જો એજ અર્થમાં વપરાય તો ભાષામાં અતિ સુલભતા થઇ પડે.

તેમાં લાભ લાભ જ છે, પરંતુ કાંઇ પૂર્વ જન્માદિકનાં કર્મોથી કે શાથી, તેમ નથી થતું એ આપણે ઘણે પ્રસંગે અનુભવીએ છીએ. એક બીજા સાથે સંબંધ જેનો નિશ્ચિત થયો છે, તેનો તેવો સંબંધ દૈવયોગે તુટતાં એક બીજાંને શાં શાં કષ્ટ થાય છે, એનું ચિત્ર જો વિચારીને અનુભવીએ તો આ પત્રમાં સારી રીતે ચિત્રાણું છે. પ્રથમ પ્રદર્શિત પ્રેમને આચ્છાદિત કરવો એ મહા કઠિન કામ છે, અને તે દૃઢ મનવાળા પુરૂષથી જ થાય. નિર્બળ, અર્થાત્ જે જન, મનરૂપી ઘોડાને બરાબર કાયદામાં ન રાખી શકે એથી, એ બનવું બહુ દુર્ઘટ છે. તેમાં પણ જ્યારે પ્રતિકૂળ પ્રસંગો તેને આચ્છાદિત કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે તો આચ્છાદન બહુ જ કઠણ છે.

Love he comes, and love he tarries,
* * *

Longest stays, when sorest chidden,
Laughs and flies, when pressed and bidden.

T. Campbell.

તેમાં પણ પ્રતિકુળ પ્રસંગોના આઘાતથી જર્જરિત થએલ અને તેથી જેમાં પ્રેમ અતિ ગૂઢ પાયો નાખી રહ્યો છે, એવા જર્જર હૃદયમાં તેને આચ્છાદિત કરવો એ જ બહાદરીનું કામ છે. જીર્ણ થયેલ ગૃહાદિકમાં આંતવર્સ્તુઓ ન દેખાવા તેમાં પડેલાં છીદ્રને સમા કરવા જતાં, બીજાં છીદ્રો પડે છે અને તેમ થતાં ગમે તેવો સબળ પ્રયત્ન વ્યર્થ જઇ તેની સ્થિતિ તેવીને તેવી જ

રહે છે. પરંતુ એક બહુ મજબુત ગૃહમાં પડેલા છીદ્રને સાંધતાં વાર નથી લાગતી; કારણુ તેની સ્વસ્થતા તે સાંધવામાં પણુ સહાયભૂત થઇ પડે છે.

Love first leaves the well buil ₄est;
The weak one is singled,
To endure what it once possest.
P. B. Shelly.

પ્રકરણુ ૧૬ અને ૧૭ એક બીજા સાથે કાંઈ અદ્‌ભૂત સંબંધ રાખે છે. આટલા વખત સુધી જે જે સરખામણી થઇ તે જુદાં જુદાં કુટુંબનાં જુદાં જુદાં મનુષ્ય સાથે થઇ. પણુ આ છેલ્લી સરખામણી એક જ કુટુંબનાં બે જોડાં વચ્ચે થાય છે. એક તરફ પિતા અને પુત્ર અને બીજી તરફ સાસુ વહુ, પિતા પુત્રમાં કેટલો ભેદ. દુર્ગુણુથી ડરનારો, કાર્ય સાધવામાં કુશલ, એક મોટા રાજતંત્રને ચલાવનાર, હલાવનાર અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલાંને સારી સ્થિતિમાં લાવનાર, આ સર્વ કાર્ય માટે શક્તિ ધરાવવા ઉપરાંત તેની ઉદાર વૃત્તિ, મરતાને પણુ મરવા ન કહેવું, ગમે તેવા અપકાર કરનારને પણુ ઉપકારથી જ મારવો, એ સર્વ સાધુ ગુણુવાળા **બુદ્ધિધનનો** પુત્ર **પ્રમાદધન** તેનાથી કેવળ ઉલટો. **રાજબા**ની સાથે થએલ આકસ્મિક એક પ્રસંગથી પણુ પોતાને અશુદ્ધ માનતા પિતાનો પુત્ર **પદ્‌મા**ની સાથે આનંદ માનવામાં પોતાને કૃતાર્થ માને છે.

કેવી જગતની રચના ! રાજકાર્યમાં થોડા સમયથી પડયા છતાં પણ પોતાના કાર્યથી કેવળ અજ્ઞ, પરંતુ એ અજ્ઞતામાં જ મોટાઇ માની, એક વિદ્વાન્ મર્મજ્ઞ સ્ત્રી આગળ હલકો પડે. અતિ વિદ્વાન્ નહિ પરંતુ વિદ્યાના અભાવથી પોતાના કાર્યમાં દૂષણ ન આવવા દેતો, અને તેમ છતાં પોતામાં તેટલી ખામી છે એમ સમજતો, સમજીને વળી તે ન્યૂનતારહિત જનોને પ્રસંગમાં રાખવાની ઇચ્છા કરતો પિતા ક્યાં ? અને વિદ્વાન્ નહિ પણ તે ન્યુનતાથી પણ અજ્ઞ, એ અજ્ઞતામાં જ શ્રેષ્ઠત્વ માનતો, વિદ્વાનનો સદા સંગી છતાં તેના તે ગુણ માટે જ તેને અવગણતો મૂર્ખ પતિત પુત્ર ક્યાં ? "દિવા પછવાડે અંધારૂં" એ કહેવતનો યથાર્થ અનુભવ **બુદ્ધિધન** અને **પ્રમાદધન**માં મળે છે.

સાસુ અને વહુની સરખામણી વળી જુદો જ આનંદ આપે છે. સ્વચ્છ નિર્મલ અંતઃકરણની ધાર્મિક સાસુ અને તેવી જ વધૂ. આ તેમનો સામાન્ય ગુણ હોવા છતાં ભિન્નતા પોતાનું પ્રાકટ્ય તેમનામાં જોરથી આણે છે. **સૌભાગ્યદેવી**એ, દુર્ગુણ દુરાચાર વિગેરે કનિષ્ઠ ભાવો શું છે ? તે જાણ્યું જ નથી. પાસે આવતાં છતાં તે તેમને ઓળખી શકી નથી; કે તેનો અનાદર કરે. આવી રીતે તેમનો અનાયાસે જ મહા અનાદર થવાથી તેઓ તેનાથી દૂરના દૂર જ રહે છે. તેનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી. તેમની ઉપર પોતાનું પ્રબળ અજમાવી શકતા નથી. સૂર્ય અંધકાર શું છે તે જાણતો જ નથી અને તેનો ગુણ કંઈ એવો છે કે તે તેને કાંઈ જણાય નહિ. એમ હોવાથી સૂર્ય કદિ

પણ અંધકારમાં વિલેપિત થતો નથી. ચંદ્રની સ્થિતિ કંઇ ભિન્ન પ્રકારની છે. જે સમય અંધકાર પોતાનું પ્રાબલ્ય દર્શાવી શકે તે સમયે તેને પરાસ્ત કરી પોતાનું પ્રાબલ્ય, ચંદ્રને દેખાડવું પડે છે. **કુમુદસુંદરી** ચંદ્રથી પ્રફુલ્લિત થતું કુમુદ–તે ચંદ્રનો જ અંશ છે. દુર્ગુણાદિક અંધકારને તે જુએ છે. પોતે તેનામાં લેપાયમાન ન થાય તે માટે સાવધાન રહે છે. બીજા વિલેપિત હોય તેને ઉજ્વળ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને ઉજ્વળ કરે છે. તેમાં પણ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર અંધકારને પ્રાદુર્ભાવ થવાના વખતેજ બરોબર આવી ઉજ્વળ પદાર્થોને અંધકારથી મલિન થતા અટકાવે છે. ઉદાહરણ **અલકકિશોરી**ની ઉન્મત્તતાના પરિણામને **કુમુદ** અનાયાસે એકદમ અટકાવે છે. તેમ જ મલિન થએલા પતિને પણ થોડા કાળને માટે સદ્‌ગુણ રૂપી કિરણોથી પ્રકાશે છે.

એક જનસ્વભાવને પરિપૂર્ણ દર્શાવવા તેથી પ્રતિકુળ જનસ્વભાવનું પ્રતિબિંબ દર્શાવવું એ કવિઓની એક યુક્તિ છે. કદાચિત્ એવા પ્રસંગો જનસ્વભાવને ઉત્તેજિત કરવા માટે જ હોય; નહિં તો આ પ્રકરણમાં **કૃષ્ણકલિકા** અને **નવીનચંદ્ર** અથવા **સરસ્વતીચંદ્ર** તથા **પ્રમાદધન**ની ચર્ચાનું શું પ્રયોજન હતું ? જનસ્વભાવ ઉત્તેજિત કરવા માટે હોય; પણ આથી અમારા ધારવા પ્રમાણે **કુમુદ**માં કુમુદનો સ્વભાવ ઉત્તેજિત થતો નથી. તેથી તો સામાન્ય સ્ત્રીનો સ્વભાવ પ્રદર્શિત થાય છે; તેમાં પણ એક ખંડિતા નાયિકાનો, આટલા ભાગમાં, આ પ્રકરણ સુધી **કુમુદ** પોતાને માટે જે મોભો

રાખી રહી હતી તે વિશેષ નહિ તો એક લેશ માત્ર જ ઓછો કરે છે. "ન રહેવાયું અને કુમુદસુન્દરીએ ભોંયપર માથું પછાડ્યું;" આમ થતાં કુમુદ અને બીજી સામાન્ય સ્ત્રીઓમાં શો ભેદ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ સ્વદેશી રાજ્યોમાં નવા સવા પ્રવેશ કરતા અને ન્યાયથી ચાલવા વિચાર રાખતા વિદ્યાર્થીઓને, એક ઉત્કૃષ્ટ અધ્યયન પાઠ છે. કેવળ શાળાની કેળવણી લઇને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધ વિદ્વાનોએ આ પ્રકરણ વાંચતાં ઉંડા ઉતરી **નવીનચંદ્ર**ની આ સમયની સ્થિતિનો અનુભવ કરવો. પ્રજાપાલન એ સર્વ રાજ્યપદ્ધતિનો મૂળ ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. એ વિચાર **સુવર્ણપુર**ની નવીન રાજ્યપદ્ધતિમાં કેટલે અંશે સિદ્ધ છે, એ બહુ વિચારવા જેવું છે. **નવીનચંદ્ર** જેવો એમ. એ; એલ. એલ. બી; બેરીસ્ટર એટ-લો; પણ આમાં મુંઝાઇ જાય તો આપણે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મોટાં મોટાં રાજતંત્ર ચલાવનારા વીર પુરૂષો શાળાની કેળવણીથી જ આવા પરાક્રમી થયા, એમ માનવું અયોગ્ય ગણાય. કેટલાએક દેશોમાં કાળા અક્ષરને કુટી મારનારા જનોએ પણ રાજતંત્રના ભાર માથે ઉપાડ્યા છે. તેઓ લક્ષણ સિદ્ધાન્તાદિને સમજ્યા ન હતા; પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ સત્ય હોવાથી, તે ઉદ્દેશની સત્યતાજ તેમને યોગ્ય માર્ગે ખેંચી જતી હતી. રાજતંત્રનું શાળામાં અધ્યયન કરતા વિદ્વાનો ન્યાયાદિક શાસ્ત્રથી તે ઉદ્દેશિત પદાર્થોનાં લક્ષણો અને પ્રમાણાદિકથી તેમાંથી નિકળતાં બીજાં

સિદ્ધાંતો, સિદ્ધ કરવા જતાં, મૂળ ઉદ્દેશને જ ભુલી જાય છે; અને તેમ થયા પછી પાછળનાં સિદ્ધાંતોને ભ્રમથી ઉદ્દેશ સમજી તે આધારે ચાલતાં અનર્થરૂપ પરિણામ લાવી મુકે છે.

અન્યના અનુભવને સાંભળી મેળવેલાં જ્ઞાન કરતાં સ્વાનુભૂત વિષયનું જ્ઞાન પ્રબળ અને સદા સતેજ રહે છે. અન્યના અનુભવ સાથે સ્વાનુભવનું મિશ્રણ થાય, તો વિશેષ લાભ છે, એ વાત તો નિઃસંશય છે. 'અલૌકિક શકિત ધરનાર, એવું ઉપનામ ધરનાર મહાત્માઓમાં, સાંસારિક વિષયોનું રટણ કરતાં આ અનુભવ દ્વયના પરિણામ શિવાય અન્ય કાંઇ દેખાતું નથી. ગ્રન્થકર્તાએ આ સ્થાનકે વિદ્યાવિલાસી અન્ય–અનુભવ–શિક્ષિત તથા સ્વાનુભવ–શિક્ષિત, એ બે પુરૂષોનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપી, એક બીજાની અન્ય પરત્વે ન્યૂનતા અને આધિક્ય દર્શાવવામાં સફલ પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુમુદસુંદરી એક કુલીન કુટુંબની પુત્રી, વિવેકી, નમ્ર, સહનશીલ અને વિદ્વાન પ્રૌઢ યુવતી છે. એની વિદ્વતા અગાધ કલ્પાઇ છે. અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાન જ નહીં, પરંતુ તે સાથે અત્યુત્તમ અને ગૂઢ કાવ્યોને સમજનારી, સમજીને તેમાં વર્ણવેલા વિષયોનું મનન કરી, અનનુભવે અનુભવ કરનારી સ્ત્રી, તેમ જ ગીર્વાણ જ્ઞાનમાં કાવ્ય નાટકાદિનો જ નહીં, પરંતુ ન્યાય, વેદાંત, મિમાંસાના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરી, તેમાં ઉંડી ઉતરી, તેના મર્મ સમજનારી પંડિતા, તથાપિ વિચારવતી, શીલવતી, સદ્‌ગુણવતી એવી એક કુલ વધૂનું ચિત્ત પાડવાનો પ્રયત્ન થયો

છે. તે પ્રયત્ન કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો છે તે જોવાનું છે. કથારંભમાં **કુમુદસુંદરી** વાચકનાં મનમાં બહુ ઉચ્ચ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. અનેજો તે શ્રેણી ઉપર ચિંતકજન ચિંતવન કરે તો કુમારી અવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં આવતી **કુમુદ**માં, તે કાંઇ અમાનુષ શીલ, સદ્‌ગુણ અને મહત્વ જોવાની આશા રાખે. ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં ગએલો પણ મનુષ્ય અનાયાસે એકાદ સમયે નીચ વર્તન કરે, તે કેટલાકોને સ્વાભાવિક લાગતું હશે; અને લાગેજ તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ એવા પ્રસંગમાં એવી ઉચ્ચ સ્થિતિને પહોંચનાર મન અથવા બુદ્ધિને દોષિત ઠરાવવાં, તે કરતાં તે સમયના એકીભૂત પ્રસંગોને દોષિત ગણવાં એ સારો પક્ષ છે. આ સ્થાનકમાં પણ આપણે **કુમુદસુંદરી**ના ચિત્ત ભ્રમમાં પ્રસંગને દોષ દઈ શકીએ. પરંતુ વિમાર્ગે લઈ જનાર પ્રસંગો પણ જેની ઉપર પોતાને અસર કરવી છે, તે મન અથવા બુદ્ધિને તુલ્ય અથવા અધિક પ્રબલ હોવાં જોઇએ. ઘૃતને દ્રવીભૂત કરવા એક સામાન્ય દીપની ઉષ્ણતા પણ પરિપૂર્ણ છે, પરંતુ લોહને જરા લેશ માત્ર પણ ગાળવાને એક મોટી ભઠ્ઠીની જરૂર છે. **કુમુદસુંદરી**નું અતિ કઠિન મન-વિશેષે શાસ્ત્રાદિકના અધ્યયને થએલ વજ્રમય મન—તેને ચળાવવાને પ્રસંગ પણ તેવો મહત્વવાન જોઇએ. કેવળ **સરસ્વતીચંદ્ર** અતિથિ રૂપે ઘેર આવ્યો પતિના દુર્ગુણનો એકાદ પ્રસંગ નજરે પડયો, સખી વર્ગમાંની એકાદની નીચ વૃત્તિ જાણી, એક પતિવ્રતા સખીના સુખનું ચિંતવન થયું, આવા આવા તુચ્છ પ્રસંગોથી [1] **કુમુદસુંદરી**નું

---

૧ સામાન્ય શૃંગાર કથાઓ કુમુદસુન્દરીને ગમતી નહતી એમ તેના વર્તણૂક ઉપરથી સૂચવન થઇ જાય છે.

મહા સમર્થ મન ચલિત થાય, એ ખરેખર અયોગ્ય ને અસંભ-વિત કહેવાય.

સામાન્યજનને એ સંભવિત લાગે, પરંતુ **કુમુદસુંદરી**ના મનમાં ઉંડા પેશેલ, તેના મનને જાણનાર, તે મનની વૃત્તિઓનું અવલોકન કરનાર, વિશેષ શું! તે મનને ઘડનારને તો તેમ ન જ લાગવું જોઇએ. કેટલો વિરોધ! અધઃપાત સમયે પણ કુમુદની વિચારશ્રેણી તેનું મહત્વ દેખાડે છે. એક નાના દીપ-વાળા ખંડમાં અંધારામાં પણ તેની વિદ્યા પ્રકાશ પામી રહે છે. પ્રતિકુળ પ્રસંગો ઉત્પન્ન થયા હોય તો, તેનો નાશ કરવાને યોગ્ય પ્રસંગે પતિવ્રતા **વનલીલા**ની પતિસેવા, તે સમયે કુમુદના ખંડમાં સદ્ગુણ રસ છાઈ દે છે. અપવિત્ર–પણ પવિત્ર મને અપવિત્ર ન લેખેલા–પતિ **પ્રમાદધન**ની છબી આ ચલિત થતી કુમુદની દૃષ્ટિ આગળ પડેલી છે. આટલા આટલા દુર્ગુણના પ્રતિકુળ અને સદ્ગુણના અનુકુળ પ્રસંગો છતાં, કેવળ એકાંત અને પૂર્વ સ્થિતિનો સ્નેહ, નિર્મળ સ્નેહ, પવિત્ર સ્નેહ, અકલંકિત સ્નેહ, શું કુમુદને દુષ્ટ માર્ગે લઈ જાય? નહિ, નહિ. કદિ નહિ.

અમારા વિચાર પ્રમાણે તાણી તોડીને ઘટાવેલ આ પ્રસંગ-માંથી પવિત્ર હૃદયને મુક્ત કરવા, બીજો પ્રસંગ બહુ સારી રીતે આણ્યો છે. શુદ્ધ મતિ, સદ્ગુણ અને શીલને ધરનારી કુમુદની માતાનું સ્મરણ તેને તે માર્ગથી પાછી વાળે છે. પાછો પ્રેમ, નિષ્કલંક–કલંકિત થવા જતાં અટકી નિષ્કલંક રહેતો; નિર્મળ મલિન થવા જતાં અટકી નિર્મળ જ રહેતો; શુદ્ધ-અશુદ્ધ

થવા ... ઠોકર ખાઇ શુદ્ધ જ રહેતો, નિઃસ્વાર્થ—સ્વાર્થિ થવા જતાં પાછો પડી નિઃસ્વાર્થ જ રહેતો; પુનઃ પૂર્વરૂપે જ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. કલાક અથવા અર્ધા કલાકનું સ્વપ્ન, અયોગ્ય પણ ... એ યોગ્ય રૂપેજ ઘટાવેલી નિર્મળ મનપરની મલિનતા, એક ક્ષણમાં નાશ પામે છે.

ગમે તે રીતે શુદ્ધિથી અથવા અશુદ્ધિથી તે સ્ત્રીપુરૂષનો ભેટો તો કરાવવો જ; વિચાર વચ્ચે આવતી આચરણ-જવનિકાનું છેદન થવું જ જોઇએ, એમ કર્તાનો વિચાર જણાય છે અને શુદ્ધિથી થયું એ વિશેષ સારૂં થયું. હવે સદ્‌ગુણનો અભેદ્ય દુર્ગ પોતાની આસપાસ બાંધી, દઢતાને સાથે રાખી, મલિનતાનો નાશ કરી, એક સ્ત્રી નિર્વિકાર મનથી, પોતાના પતિ નહિ એવા પુરૂષના ખંડમાં નિઃશંકપણે ચાલી જાય છે. સાથે એક ઉપદેશાત્મક પત્ર લેતી જાય છે. કુમુદસુંદરીનો પત્ર પણ તેની વિદ્વત્તાને પૂર્ણરૂપમાં પ્રકાશે છે.

"અવનિપરથી નભ ચડયું વારિ પડેજ પાછું ત્યાંને ત્યાં;
ટૂંકું કર્મ ટૂંકું રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં. ૧

+ + +

પણ ઉંચા નભના સંચારી પક્ષિરાજ, તું આવ્યો આ;
ધરતીપર ત્યાંથી ઉડય પાછો, પક્ષહીનનો દેશ જ આ. ૨

+ + +

સુવર્ણ પક્ષની જશે ભભક ભળી, તે સમય તુજ કીર્તિને;
જોઈ જોઈ પૃથ્વીપરથી પૂજીશું—ઉર મર્મથી અનુમોદીને. ૩
નહીં ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાન ગતિ જોઇ;
રાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ્ય ! નિકર રહીશું રોઈ." ૪

આટલા નાના પત્રમાં પણ **કુમુદસુંદરીએ** પોતાના સ્નેહીની શક્તિનું ઘણું સરસ ચિત્ર આપ્યું છે. વિશેષ આશ્ચર્યકારક એ છે કે, જે વિચાર **નવીનચંદ્ર** અથવા **સરસ્વતીચંદ્ર** પોતે એક થોડા સમય અગાઉ, કેટલાક પ્રસંગોનો અનુભવ કરી પોતાના મનમાં સિદ્ધ કરવા જતો હતો, તેજ વિચારને અનુમોદક મત તેવા પ્રબળ પ્રસંગોનો અનુભવ કર્યા વિના **કુમુદસુંદરી** ઉચ્ચારે છે. જેમ આ પત્ર **કુમુદની** શક્તિ દર્શાવે છે; તેમ તેજ સમયે **સરસ્વતીચંદ્રથી** લખાએલો પત્ર **સરસ્વતીચંદ્રના** મનના તરંગ બતાવે છે. **સરસ્વતીચંદ્રે** આ સ્થાનક પોતાને યોગ્ય નથી એમ નક્કી કર્યું હતું; પણ મુંબઈ પોતાને યોગ્ય છે એમ એને લાગતું નહોતું. તેમ, તેને, પોતે જેને પ્રિય ગણેલી તેવીને તેની શક્તિની પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ જન મંડળમાં પડેલી જોઇ, ખેદ થતો હતો. તેના વિચારથી પણ કુમુદસુંદરી

" x ઉંચા નભનો સંચારી પક્ષિરાજxxx"

હતો. ભિન્નતા માત્ર એટલીજ હતી કે તે તેને

"xxxxxતું આવ્યો આ;

ધરતી પર ત્યાંથી ઉડય પાછો;xxxxx"

એમ કહી શકતો ન હતો. તેને તો

" પ્રિય વિમાન ગતિ જોઇ રાચવું એટલુંxxભાગ્ય"

ન હતું. એને તો સદા કુમુદની સ્થિતિ જોઇ, પતિવ્રતા કુમુદ પોતાની સ્થિતિમાં ગમે તેટલી આનંદમગ્ન રહે તોપણ રોઈ

રહેવાનું જ હતું. અને તેનો લખેલ પત્ર તેપણ રૂદન જ છે. કુમુદ એયમાં વિશેષ ભાગ્યશાળી છે કે તે **નવીનચંદ્રને** કાંઇ પણ ઉપદેશાત્મક વચનો કહી, તેની આગલી સ્થિતિ તેને ચિતારી આપી, તેને કોઇ પણ માર્ગ દેખાડી આપે છે. **સરસ્વતીચંદ્ર** તે પણ કરી શકતો નથી. કુમુદ તેના કરતાં કાંઇ જુદાજ પ્રકારની સ્થિતિમાં છે. વિશેષમાં બહુ ઉંડા ઉતરી જોઇએ તો કુમુદની હાલની સ્થિતિની પરીક્ષા કરવામાં **સરસ્વતીચંદ્ર** કાંઈક ઠગાયો હોય તેમ તેના પત્ર ઉપરથી જણાય છે. કુમુદ તેના વિચારથી, પોતાની સ્થિતિમાં અસંતુષ્ટ છે. કુમુદ પોતે, પોતાને ઈશ્વર નિર્મિત સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ માનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સ્થિતિમાં કયો માર્ગ લેવો તેનો વિચાર કરતાં, **સરસ્વતીચંદ્ર** પોતે ધારેલો માર્ગ કુમુદને પણ અભિનંદનીય જણાશે એમ ધારવામાં ઠગાય છે. પોતાને દુઃખી ન માનવાને પ્રયત્ન કરતી પણ દુઃખી, ઉદાર વૃત્તિવાળી કુમુદ **સરસ્વતીચંદ્રને** દુઃખી કરવા ઇચ્છતી નથી. તે ધર્મભ્રષ્ટ થાય એવું જોવા ચહાતી નથી. તે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરે એ કુમુદને ગમતું નથી. ગમે તેવાં પણ ગુરૂજનની શુશ્રુષા કરવીજ જોઇએ, એવો મર્મ કુમુદનો જણાય છે. વિદ્વત્તાને અંધારામાં રાખી તેનો ઉપયોગ કેવળ અરણ્ય-રૂદનમાં કરવો એ એના મનથી મહા પાપ છે. એતો એમજ ધારે છે જેઃ—

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा ।
मूर्ध्नि स्थिति र्न चरणैरवताडितानि ॥

આ સર્વ વિષયમાં **સરસ્વતીચંદ્ર** તેનાથી જુદો જ પડે છે. ચંદ્રને કુમુદ વગરનું જગત શૂન્ય ભાસે છે. વનવાસ, સન્યાસ, પ્રચ્છન્ન સ્થિતિ એ એના મનથી વિશેષ સુખદાયક જણાય છે. ગુરૂ જનની શુશ્રૂષા ત્યાગ કરવામાં, તે ગુરૂજનને પોતે સુખી કર્યા એમ ધારે છે. જગતને પ્રકાશ કરવાની તેની ઇચ્છા છે, પરંતુ કુમુદ વગરના જગતને પોતાના કિરણોથી ઉજ્વલિત કરવાની તેની ઇચ્છા નથી. બહુ બહુ વિચાર કરી આ નિર્મળ પ્રેમમાં લીન થએલા, મહાસમર્થ વિદ્વાને તાત્પર્ય એજ કહાડયું કે:

" **જહાંગિરી—ફકીરી** એ, લલાટે છે લખાવી મ્હેં !"

સન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરે પણ સંન્યાસ ગ્રહણ થતો નથી; કારણ જગતના સન્યાસની સાથે કુમુદનો સંન્યાસ કરી શકતો નથી. માટે:--

" હવે સ્વચ્છંદચારી હું ! યદચ્છા વેશધારી હું !

પતંગો ઉડતી જેવી—હવે મારી ગતિ તેવી !"

એમજ ધારી, એમજ નિશ્ચય થાય છે. **સરસ્વતીચંદ્રનો** પત્ર વાંચ્યા પછીની કુમુદની સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે.

ત્યાંથી પોતાના ખંડમાં આવ્યા પછી કુમુદે પ્રેમને યોગ્ય નહિ પણ ધર્મ યોગ્ય કામ કર્યું; કર્યું પણ નહિ કર્યા જેવું. **સરસ્વતીચંદ્રના** પત્રો હવે નિરૂપયોગી જણાતાં તેને હાથે પોતાની ઉત્તર ક્રિયાને પામ્યા. કુમુદે ધાર્યું, મેં **સરસ્વતીચંદ્રને** છોડયો; પોતે પોતાના મનમાં મલકાઈ,

પાતિવ્રત્યને યોગ્ય કામ કર્યું એમ મનમાં આભાસ થયો; કાં સંબંધ નથી એમ મનમાં સમજી; પણ સર્વ નિરર્થક. કેણુ જાણે શા માટે ? સંબંધ છોડાયો નહિ. ભસ્મીભૂત પત્રોની ભસ્મને એક શીશીમાં ભરી તેની ઉપર 'મર્મદારકભસ્મ' એવું નામ લખ્યું. શું ખરેખર **સરસ્વતીચંદ્ર** નો ત્યાગ કરી શકી ? નહિ, નહિ. જો ત્યાગ કર્યો તો પછી મર્મદારક ભસ્મનું શું પ્રયોજન હતું ? વળી વિરાગી પુરૂષને (જેનો ત્યાગ કર્યો હોય તે બાબતમાં) ત્યક્ત વસ્તુનો કોઈ પણ અંશ મર્મદારક કેમ થઇ શકે ? કંઇ બીજા કારણ માટે મર્મદારક ભસ્મ પાસે રાખવા જરૂર પડી હોય, તોપણ " એ શીશીને પણ છાતી સરસી ચાંપી—ચુંબી—ટેબલ પર નિત્ય દૃષ્ટિએ પડે એવે સ્થાને" મુકવાનું શું પ્રયોજન ? " રાત્રીના ત્રણ વાગતાં **સરસ્વતીચંદ્રને** હવે સનાતન ત્યાગ કર્યો ગણીxxx**સતી કુમુદસુંદરી** અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થઇ." શું ખરેખર **કુમુદસુંદરી** સતી હતી ? તેનું અંગ શુદ્ધ હતું, તેનું આચરણ શુદ્ધ હતું, પણ તેનું મન શુદ્ધ હતું ? કદાચિત્ પાછળથી શુદ્ધ થયું એમ માનીએ. એકવાર પણ જે મન ઉપર અશુદ્ધ વિચારે જય કર્યો, તે મન અત્યંત નિર્મળ કેમ કહેવાય ? ન કહેવાય તો તેવું મન ધારણ કરનારી સ્ત્રી સતી કેમ કહેવાય ? સતી તો સૌભાગ્યદેવી. નહિ અલક કે નહિ કુમુદ. વિપરીત પ્રસંગો શુદ્ધને પણ અશુદ્ધ બનાવે છે એમ બહુમત હશે ! એ મતને સ્વીકારવો કે નહિ એ વિચારણીય છે. એમ કાં ન હોય, કે શુદ્ધ પાસે અશુદ્ધ કર્તા પ્રસંગો આવીજ શકતા નથી ?

રાત્રીના મહા સ્વપ્નમાંથી પ્રાતઃકાલે જાગૃત થતાં સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદ ને અને કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રને ભૂલી જતાં નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ન ભુલે એમાં આશ્ચર્ય નથી. તેના મન ઉપર અશુદ્ધ વિચારોનો લેશ માત્ર પણ જય થયો નથી. તેના મનથી કુમુદ એક સ્ત્રી જ છે. તેની તરફ મન આકર્ષાવાનું કારણ એ જ કે, તેણે તેને દુઃખી કરી એમ તે સમજે છે. તે, સમજી, તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે. કુમુદે નિશ્ચય કર્યો છે કે સરસ્વતીચંદ્રને વિસરી જવો. નિશ્ચય કરી પોતાનું મહત્વ દેખાડવા ગઇ છે. પણ મર્મદારક ભસ્મ રાખતાં તેનું મહત્વ અનાયાસે અફલિત ગલિત થઇ ગયું છે.

સરસ્વતીચંદ્ર માટે આપણે શું ધારવું ? તેનું હૃદય પ્રેમમય છે. તેનું આચરણ સદાચારમય છે. એક સ્થાનકે અનાયાસે તંદ્રાવસ્થામાં શંકા જેવું જણાય છે, પરંતુ તે તેનો દોષ, તે પછીનાજ શબ્દોથી નષ્ટપ્રાય થાય છે. જાગૃતિ રહિત સ્વપ્નાદિક સ્થિતિમાં કરેલા દોષ માટે કોઇને દોષિત ગણવો એ અન્યાય ગણાય. પોતાના પ્રેમ પાત્રનો પોતે દોષ કર્યો તો તેને વિસરી ન જતાં, તેનામાં અતિશય ગૌરવ મુકી—તેને દેવી ગણી—એકાંત નિર્જન સ્થાનમાં જઈ, તેના નામનું રટણ કરવું, તેના ગુણનું રટણ કરવું એ તેને યોગ્ય દિસ્યું. પ્રેમી, ખરો ખરો પ્રેમી, પ્રેમમાં લીન થઇ, પ્રેમને ઉચિત—વ્યવહાર પરમાર્થમાં અનુચિત—એવું, કોઇ પણ કાર્ય કરે તો તે તેને યોગ્ય જ છે. પરંતુ વિચારવા યોગ્ય એ છે કે આ અવસ્થાને કયો મનુષ્ય પહોંચે. અથવા આથી અન્ય પ્રેમોચિત અવસ્થા છે કે નહિં ? અત્યુત્તમ પ્રેમભાવ–

સાધ્ય ભક્તિ—બ્રહ્મતાદ્રૂપ્યમાં લીન થએલા મહાત્માઓ પણ, સ્વાર્થ માટે નહિ તો પરાર્થ માટે, ઐહિક વ્યવહારથી મૂકતા નથી. જો ચૂકે તો વ્યવહારથી સ્ખલિત થતાં, સ્વાર્થથી દોષિત થઇ જાય. અને તે હાનિ ન ગણીએ, તો પણ જ્ઞાનાદિકની પ્રચલિત શ્રેણીનો ઉત્તરોત્તર પ્રચાર ન રહેવાથી તેના નાશની શંકા રહે. તેમજ **સરસ્વતીચંદ્ર** જેવા મહા નૈયાયિક, ધર્મશાસ્ત્રને જાણનાર............જો આ અવસ્થામાં સંસારથી ત્યાગી રહે, તો તેનું આચરણ અનુકરણીય ગણાતાં, તેમાંથી અનિષ્ઠ પરિણામોનો સંભવ રહે. વળી આટલાં આટલાં પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક મહાત્માઓનાં દષ્ટાંતો દૃષ્ટિ ગોચર હોવા છતાં.........................

પણ આમ વિચાર દોડાવવામાં કદાચિત્ આપણે સીમા બહાર જતા હશું. હવે પછીની **સરસ્વતીચંદ્ર**ની સ્થિતિ શું થવાની છે એ નિશ્ચિત નથી. ભદ્રેશ્વરનો નિયમ ન રહેતાં, આ અનુભવાથી બીજા કોઇ અનુભવાલયમાં પ્રવેશ કરવા, અજ્ઞાત માર્ગે, અજ્ઞાત પ્રદેશ તરફ, કોણ જાણે ક્યાંય જાય છે. ત્યાં જતો જેમ કર્તાએ તેને જંગલમાં છોડ્યો તેમ આપણે પણ છોડીએ. જો કર્તા તેના કાંઇ બીજા ખબર આપશે, તો પછી તે ઉપર આપણે કદાચિત્ વિચાર કરશું.

આ રીતે "**સરસ્વતીચંદ્ર** ભાગ અથવા બુદ્ધિધન **બુદ્ધિધન**ના કારભાર"ની વસ્તુ સંકલના છે. સામાન્ય-જન-મનોવૃત્તિ સરલ સંકલના કરતાં, જેમાં કાંઇક અદ્ભુતતા વિશેષ હોય, જેમાં અકસ્માત્. અકસ્માત્ પાત્રજનો અજ્ઞાત

હોવા છતાં, સ્વાભાવિક વ્યવહાર કરવા માંડે, પોતાની સ્થિતિ ન જણાવવાનો પ્રયત્ન કરી, લોકને વિશેષ ઉત્કંઠિત કરે એવાં ઉપર વિશેષ ભાવ રાખે છે. આ ભાવ કેટલે અંશે સ્તુત્ય છે એ વિચારમાં ઉતરવું હાલ યોગ્ય નથી. કેવળ અદ્ભુત પ્રસંગોથીજ કથા રસિક કરવી એ સંકલના ઉચ્ચ પ્રકારની નજ કહેવાય. જે વસ્તુ જેવી સ્થિતિમાં હોય તેવીજ સ્થિતિમાં દર્શાવવું એજ કઠિન કામ છે; કારણ એ વસ્તુ ઘણાઓને અપરોક્ષ હોવાથી તેનાં ચિત્રોના પરીક્ષક ઘણા મળે. સર્વને તેમના ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ પ્રમાણે સંતોષવા એજ દુસ્તર છે. જે વસ્તુ સ્વાભાવિક ન હોય તે દર્શાવવી તેમાં દોષની ભ્રાંતિ ન રહે; કારણ કોઇ પણ મનુષ્ય તેને " કવિની એવી ઇચ્છા " કહી વિશેષ ઉંડા ઉતરવાની ઉપેક્ષાજ કરે, સ્વાભાવિક વસ્તુઓ દર્શાવવામાં કવિને પોતાની શક્તિને કસવી પડે છે. તેમાં તે પોતે સ્વેચ્છાચારી થઇ શકતો નથી. અમુક સીમા બહાર જવું એ વિચારવા જેવું થઈ પડે છે. કદાચિત્ બહાર જવા પ્રસંગ આવે તો પોતાનો અતિક્રમ યોગ્ય સ્થિતિમાં દર્શાવવા બહુ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. વળી તેમ છતાં એ અતિક્રમ કોઈ વિદ્વાનને અયોગ્ય ભાસ્યો તો તેમાંથી હાંસિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ અદ્ભુત ઉપરજ આધાર રાખનાર લેખકોને આ મહા હાનિ વિઘ્નરૂપ થઇ પડતી નથી. વિદ્વાનો તે પ્રત્યે બહુ આદરથી જોતા નથી; પરંતુ તેમની તેટલી ઉચ્ચ ઇચ્છા હોતીજ નથી. સામાન્ય બુદ્ધિનો જન સમૂહ ખુશી થયો કે તેઓ પોતાના કૃત્યનું પરિપક્વ ફળ મળ્યું એમ સમજે છે.

સરસ્વતીચંદ્રની સર્વ રચના તેમાં વર્ણવેલા જન સ્વભાવને લીધેજ સ્તુત્ય ગણી શકાય. કારણ તેમાં ઉપર જણાવ્યા તેવા તાત્કાલિક આનંદ આપનાર અદ્‌ભુત ભાવ બહુ નથી. ક્યાંક ક્યાંક દેખાય છે તે પ્રસંગને લઇને માત્ર ગોઠવાણા છે. હવે તેની અંદર જનસ્વભાવનાં ચિત્રો કઇ પદ્ધતિપર પડ્યાં છે તે વિચાર કરીએ.

પૂર્વ દેશના વિદ્વાનો અને પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોની, જન સ્વભાવ પાડવાની પદ્ધતિ એક બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે. પશ્ચિમ દેશમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ જન સ્વભાવ વર્ણવનાર ઇંગ્લીશ મહાકવિ શેક્સપીઅર ગણાયો છે. એણે સેંકડો ચિત્ર પાડ્યાં છે. તેની રસિકતા અને શક્તિને અનુભવનારા જનો એમ કહે છે, કે તેણે સેંકડો જન સ્વભાવ વર્ણવ્યા છે, પરંતુ તેમાં કોઈ પણ બે એક બીજાની બરાબર નથી. તેની ખુબી ભાવ વસ્તુઓમાં છે. અમુક જનસ્વભાવ જગતમાં ભળે છે, એમ દર્શાવવાની તેની રીતિ હોય એમ જણાય છે. આર્ય કવિઓની રીતિ તેથી જુદીજ છે. જગતમાં અમુક પ્રકારનો જન સ્વભાવ હોવો જોઇએ, એમ દર્શાવવાની તેમની પદ્ધતિ હોવી જોઇએ, અને તેમ હોવાથી હલકા જન સ્વભાવ દર્શાવવા કરતાં ઉચ્ચ જન સ્વભાવ દર્શાવવામાં તેમનો ઉદ્યોગ વિશેષ રહે. ઉદાહરણ જોઇએ. શેક્સપીઅર કૃત "ઓથેલો"નું પાત્ર "ઇએગો" શેક્સપીઅરના ઉપાસકોને બહુ શ્રેષ્ઠ લાગે; પરતું આર્ય પદ્ધતિપર ક્રમણ કરતા વિદ્વાનોને તે રૂચે નહિ. તે પાત્રમાં સ્વાભાવોક્તિ ઘણી સરસ છે. તેના

મુખમાંથી નિકળતા શબ્દો તેની દુષ્ટતાને યોગ્યજ મુક્યા ; તેનો અભિનય તેનાં ભાષણોને હમેશ શોભા આપતો રહે છે છતાં તે સર્વમાં આર્ય પદ્ધતિ મનની દુષ્ટતા રૂપી એક મોટો દોષ જુએ છે, અને તે સહન કરી શકતી નથી. તેમજ "રીચર્ડ ધી થર્ડ"માં રાજા રીચર્ડ અથવા "જુલીઅસ સીઝર"નો "કેશીઅસ" કે "એન્ટોની અને કલીઓપેત્રા"નો 'એન્ટોની'એ પણ આર્ય રીતે સાનુકુલ થઇ શકે નહીં. તે પાત્રોમાં જનસ્વભાવની ખુબીઓ છે. ખરૂં જોતાં ખરો ખરો જનસ્વભાવ તેમાં દેખાય છે, પરંતુ આર્ય પદ્ધતિને તે યોગ્ય લાગેજ નહિ; કારણ આ પદ્ધતિનો ક્રમજ જુદો છે. આર્ય રીતિને ખરેખરા જન સ્વભાવ દર્શાવવા એ વાત સાનુકુલ છે, પરંતુ તેમાં દુષ્ટ ભાવ કોઇ નજ આવવો જોઇએ. મહાકવિ કાલીદાસને દુષ્યંતનો જનસ્વભાવ વર્ણવતાં, વચ્ચે દુષ્ટ ભાવ અર્થાત્ વિસ્મૃતિ રૂપ તેનો દોષ વર્ણવવો ઠીક ન લાગ્યો. ધીરોદાત્ત નાયકમાં એવો દોષ ઘટેજ નહિ, એવી આર્ય પદ્ધતિ છે. આટલાજ માટે તેને મહા ક્રોધી દુર્વાસાને વચમાં લાવવા પડ્યા. દુર્વાસાનો સ્વભાવ પણ જુઓ ! ક્રોધ એ તેમાં દોષ, તે કાલીદાસે દર્શાવી દીધો; પરંતુ એવો દોષ એ મહા ઋષિમાં યોગ્ય ન ગણાય એમ ધારી શાપોપશાંતિ બીજે માર્ગે ન કરાવતાં તેની ક્ષાંતિ માર્ગેજ કરાવી. મહા કવિ ભવભૂતિથી સીતાત્યાગરૂપ દોષ રામમાં સહન ન થયો અને તેથી તેનો પરિહાર કરવા તેમાં તેણે પ્રજાપાલન રૂપ મોટા ગુણનો આવિર્ભાવ કર્યો. એ મોટા પાત્રોમાં તેમ કરવું ઉચિતજ હતું; પરંતુ ભવભૂતિથી તો સામાન્ય પાત્રમાં

પણ એ વિકૃતિ સહન નથી થતી. સીતામાં કહેવાતાં દૂષણની ખબર આપવા આવનાર દૂતનું નામ કવિએ દુર્મુખ રાખ્યું; પણ ઉચ્ચ ભાવની છાયા કવિમાં એવી જડ બેશી ગઇ હતી કે એ દુર્મુખના મુખમાં પણ સુમુખનાં જેવાં વચનો મુક્યાં. શૂદ્રકે વસન્ત સેનાને, એક વેશ્યાને, મહાસતી જેવી કરી છે. અને તેમ કરતાં તેના સ્વભાવના ચિત્રમાં જરા પણ ખામી આવવા દીધી નથી. વિશાખદત્તે મહાક્રોધી ચાણક્યમાં, તેની રાજનીતિને અંગે કાપટ્ય આદિ દોષ પ્રદર્શિત કર્યા; પરંતુ તે તેટલા માટેજ કે પાછળથી આવતા તેના રાજ્ય ભક્તિ આદિક મહાગુણે આ અવગુણોનું આચ્છાદન કરાય. અતિ નીચ પાત્રોમાં જોઇએ તો ત્યાં પણ ઉચ્ચ ભાવજ. શાકુન્તલમાં આવતો માછી પણ સ્વધર્માભિમાની થઈ,

सहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदु एध शोत्तिए ॥१॥

એ શબ્દોથી પોતાની યોગ્યતા દર્શાવે છે. શૂદ્રકના મૃચ્છકટિકમાં ચોરી કરવા નિકળેલો શર્વિલક પણ પોતાનાં એ કનિષ્ટ વર્તનનું પ્રતિપાદન કરતો, ચૌર્યકર્મનું મૂળ દ્રોણાચાર્યના પુત્રથી શોધી કાઢી પોતાનું મહત્વ દેખાડવા જાય છે, તથા પોતાના કાર્યમાં કરવાં પડતાં કૃત્યો માટે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો દેખાડે છે.

આ રીતે જોતાં સદા ઉચ્ચ ભાવ જ દર્શાવવાની ઉત્કંઠા આર્ય કવિઓમાં કેવું ઉંડું મૂળ નાખી રહી હતી તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહાકવિ શેકસપિયરનાં કેસ્યો, ઇયેગો,

રીચર્ડ ધી થર્ડ, એન્ટોનીઓ વિગેરે પાત્રો પોતાની નીચતા માંજ મગ્ન રહે છે. શર્વિલક જેવાં આર્ય પદ્ધતિનાં પાત્રો તેમ કરતાં નથી. ઉપર લખેલાં ઇંગ્લીશ કવિનાં પાત્રો પોતાની મહત્તા નીચતામાંજ બતાવે છે. આર્ય પાત્રો નીચ સ્થિતિના હોવા છતાં પણ નીચતાનો અંગીકાર કરતાં નથી. આ વિષયમાં વિશેષ ઉંડા ઉતરવું એ સમય અને સ્થળના સંકોચને લીધે અશક્ય છે. આરંભમાં કહી ગએલા એક વાકયમાંજ મતલબ આવી જાય છે કે પાશ્ચિમાત્ય કવિઓની પદ્ધતિ એમ દર્શાવવાની દીસે છે કે અમુક જન સ્વભાવ જગતમાં મળે છે. આર્ય પદ્ધતિ એવું દર્શાવે છે કે અમુક પ્રકારના જન સ્વભાવ જગતમાં હોવા જોઇએ.

સરસ્વતીચંદ્રમાં આવેલા જન સ્વભાવ આ બેમાંથી કોઇ એક અમુક પદ્ધતિ પરજ પડયા હોય એમ કહેવાય નહિ. એમાં તો બે પદ્ધતિનું મિશ્રણ થયું છે, અને તે એટલા મોટા પ્રમાણમાં થયું છે કે બહુ વિચાર કર્યા શિવાય અમુક સ્વભાવ કેટલે અંશે એક પદ્ધતિનો છે, એ સમજવું કઠિન થઈ પડે. **સૌભાગ્ય દેવી** તો આર્ય સ્ત્રી જ છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. તેમજ બુદ્ધિધન જેવાં પાત્રો માટે પણ બહુ વિચાર કરવો પડે એમ નથી. પરંતુ **સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરી** વિગેરેના જન સ્વભાવનું પ્રથક્કરણ કરવું એ કઠિન કામ છે. મેરૂલો, જમાલ આદિ નીચ પાત્રોને આર્ય પદ્ધતિ તો સહન ન જ કરે; પણ પાશ્ચિમાત્ય પદ્ધતિ પણ સહન કરે એ સંશયવાળી વાત છે.

આ ગ્રંથના કર્તા નવલ કથાના લેખકજ નહિ પરંતુ તે સાથે એક સારી પ્રતિના કવિ છે. તેમનામાં સ્વાભાવિક કવિત્વ શકિત છે. પ્રાસાનુપ્રાસ મેળવી, રસ્વ દીર્ઘ અક્ષરોનો નિયમ ન રાખતાં, કેવળ પિંગળની રીતિ ઉપર આધાર રાખી, અર્થ ગૌરવને ધ્યાનમાં ન રાખી, છંદ માત્રજ કરવા એનું નામ કવિતા. આ મત ઘણાં વર્ષો સુધી જેમ બીજે તેમ ગુજરાતમાં પણ રહ્યું. આ સમયમાં કેટલાકો, જેને આપણે આજ કવિ કહેતાં શરમાઇએ તેવા પુરૂષો મહા કવિ ગણાઇ ગયા, પરંતુ પ્રૌઢ કવિત્વયુકત ઇંગ્લિશ અને ગીર્વાણ કવિતાઓનું અધ્યયન થવાથી હવેના લોકોમાંથી કવિતા વિષેના ખોટા વિચાર બદલાઇ ગયા છે.

> Poesy is a part of learning..............
> ....and doth truly refer to the imagination.
>
> Francis Bacon.

આ રીતે જોતાં કવિતાનો મુખ્ય આધાર કલ્પના શકિત ઉપર છે. પ્રાસાદિકથી સામાન્ય જનો ખુશી થાય, પરંતુ વિદ્વાનોને આનંદ આવવા કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની કલ્પના યુકત હોવી જોઇએ. આજથી દશ અથવા બાર વર્ષ અગાઉ એવા ઉંચા પ્રકારની કવિતા ભાગ્યેજ જોવામાં આવતી. પ્રેમાનંદાદિક ગુર્જર દેશના પ્રાચિન કવિઓ માટે આ અમારૂં બોલવું નથી. એ પ્રાચિન કવિઓમાં જેટલા આપણે વાંચીએ છીએ તે સર્વ કલ્પના શકિતમાં આગળ

પડતા છે, એમતો ન જ કહી શકાય. તેમ તેમની કલ્પના-શકિત ઇંગ્લિશ અથવા સંસ્કૃત કવિઓ સાથે કોઇપણ રીતે બરાબરી કરી શકે તેમ નથી; તથાપિ તેમનામાં પણ કાંઇક કલ્પના શક્તિનો અંશ છે ખરો. તેઓએ કેવલ શબ્દાલંકાર ઉપરજ પોતાનો આધાર રાખ્યો નથી. મધ્યમાં શબ્દ ઉપરજ આધાર રાખનાર કવિઓ થઇ ગયા. પણ હવે વીશ વર્ષ ઉપર જે કવિઓ વખણાતા તેઓ તરફ જન સમુહનો બહુ આદર નથી. હાલમાં નવિનજ વર્ગ ઉભો થયો છે. તેમણે પ્રાસ વિગેરેને હવે દેશવટો આપવા માંડયો છે. અર્થ ગૌરવ હવે તેમાં પ્રધાન પદ લેવા માંડયું છે. આ નવિન વર્ગ હજી બહુ જનપ્રિય થયો નથી; કારણ કલ્પનાશકિત જે તેમનો મુખ્ય આધાર છે તેમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય લોક પણ થોડા છે. રાજેશ્રી ગોવર્ધનરામ આ નવીન વર્ગ માંહેલાં કવિ છે. આ વર્ગે આરંભ ભાષાન્તરોથી કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં પણ કવિતા, વિદ્વાન ઇંગ્લિશ તથા સંસ્કૃત કવિઓના કાવ્યોનાં ભાષાંતર રૂપે બહુ થઇ છે. પણ તેથી પોતાની રચેલી કવિતાઓ ઉપલી કવિતાઓ આગળ કલ્પનામાં કંઇ હલકી પડતી નથી. આ કવિતાનું એકાદ ઉદાહરણ અમે આગળ લખી આવ્યા છીએ.

જેમ કવિતામાં તેમજ ભાષામાં તથા શૈલીમાં પણ આ પંદર વર્ષમાં બહુજ ફેરફાર થઇ ગયો છે. પ્રેમાનંદ, અખો વિગેરે ગુજરાતના કવિઓ કલ્પનામાં તથા વિચારમાં ગમે તેવા સારા હતા પણ તેમની ભાષા કંઇ સંસ્કૃત (સંસ્કાર

પાલી) ગુર્જર કહેવાય નહિ. તે ભાષામાં ઘણો ફેરફાર આ શિવાય તે તેવીને તેવીજ ચાલતા શતકમાં લગભગ બીજા શતક સુધી ચાલી આવી. આ સમયે નવી પદ્ધતિની કેળવણીનો પ્રચાર શરૂ થતાં તેના ઉપાસકોની ભાષા તથા શૈલી કાંઇક સંસ્કાર પામવા માંડી. અને તે સંસ્કારનું ફલ આપણે કરણઘેલો, તથા તેના વખતમાં નિકળેલા ગ્રંથોમાં જોઇએ છીએ. આટલો સંસ્કાર હજી પરિપૂર્ણ નહોતો. ગીર્વાણ ભાષાનું અધ્યયન વધતાં આ સંસ્કાર પણ વધવા માંડયો, તે સંસ્કારને ક્રમે ક્રમે વધવા ન દેતાં કેટલાક વિદ્વાનોએ પોતાના સંસ્કાર ઉપરજ આધાર રાખી સામાન્ય જનસમૂહની દરકાર ન કરતાં અતિ ઉચ્ચ સંસ્કાર વાળી ભાષા લખવા માંડી. આ ભાષાનું નામ કેટલાક ટીકાકારોએ "સંસ્કૃતમય ગુજરાતી" પાડયું; અને તેની ઉપર બહુ ટીકા થઇ. તે સંસ્કૃતમય ભાષાએ એક ફાયદો કર્યો, સામાન્ય લેખકોમાં જે સંસ્કાર બહુ ધીમે ક્રમે ચાલતો હતો તે સતેજ થઇ, હાલ આપણી ભાષાને બહુશઃ સંસ્કૃત કરી મુકી. આ ગ્રંથના લેખક આ છેલા ક્રમ ઉપર ચાલનાર છે. તેમની ભાષા કેવલ સંસ્કાર વિનાની તો નથી જ તેમ અત્યંત ગીર્વાણમય પણ નથી. સરસ્વતીચંદ્રની ભાષા સંસ્કૃત, ગુર્જર, કોમલ, મધુર અને સરલ છે. સંસ્કૃત (ગીર્વાણ)નો સંસ્કાર પામેલ જનને તે ભાષા બહુ આનંદ આપે તેવી છે. વળી નવલકથામાં જે પાત્રના મુખમાં જેવી શોભે તેવીજ ભાષા મુકી, કર્તાએ પોતાનો સાર્વજનિક સ્થિતિનો અનુભવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. વિષયની કઠિનતાને લીધે ભાષા ન સમજાય

તો તેમાં પણ ભાષાનો દોષ કાઢવાની વાંચક વર્ગને ટેવ પ\ છે. કર્તાનો દ્વિતીય પ્રયત્ન, તેમજ આ પ્રથમ ગ્રંથમાં કેટલાં સ્થાનક એવાં પણ છે કે ભાષા સરલ હોવા છતાં અનભ્યાસી જનનો તેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે. તેમાં કઠિન વિષય છે, ભાષા નહિં. એજ પ્રકારની ભાષા સરલ વિષયમાં વાપરી હોય તો વાંચનાર જન તેને કઠિન સમજતો નથી. વળી કેટલાક શાસ્ત્રીય વિષયો એવા છે, કે તેમાં તો વિષયનું ગૌરવ રહેવા તથા અર્થ અનર્થ ન થાય તે સંભાળવા અમુક પ્રકારનાજ શબ્દો વાપરવા જરૂર પડે છે. અને તેમ થતાં ભાષા કઠિન થાય તો તેમાં લેખકને દોષિત ન ઠરાવવો જોઈએ. તેમાં દોષપાત્ર તો વાંચકની એ વિષયમાં અજ્ઞતા જ છે.

આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પોતાના કેટલાક સિધ્ધાંતોનું પણ વિવેચન કર્યું છે, પણ તે બહુ ટુંકામાંજ. **સરસ્વતીચંદ્ર**ના જનસ્વભાવમાં કર્તાના મને પોતે જ પ્રવેશ કર્યો હોય એમ લાગે છે; અને તેથી કર્તાનાં ઘણા ખરા સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ એ પાત્રના વિચારોમાંજ થયો છે, એ વિષે વિશેષ વિવેચન કરવાને કર્તાએ પણ આ ગ્રંથ યોગ્ય નથી ધાર્યો; તો આપણે પણ એ સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરનાર બીજા ગ્રંથનું વિવેચન કરીએ ત્યાં સુધી એ વિષય ને પડતો મુકશું.

એક પ્રશ્ન રહે છે. આ ગ્રંથનું વસ્તુ કેવલ કલ્પિત છે. કે કોઇ સત્ય વાતમાં કલ્પનાનું મિશ્રણ થયું છે ! ટીકાકારો બહુ કરીને ગ્રંથકારોના વસ્તુને કોઈ સત્ય વાત ઉપરથી ઉદ્ભાવિત ઠરાવવા હમેશ પ્રયત્ન કરે છે. એવી કોઈ સત્ય વાત આ વસ્તુ

માટે મળી શકે ! કર્તાને રાજ્ય ખટપટનો પૂર્ણ અનુભવ છે, દેશી રાજ્યોમાં જ્યાં આવી ખટપટો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે ત્યાં તેમણે પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો કેટલોક ભાગ ગાળ્યો છે. આમ હોવાથી તે સમયમાં સાંભળેલી ખટપટોનો સંસ્કાર તથા પોતાના દેશમાં અનુભવેલી સમાજીક સ્થિતિ, એ બે મળી આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઇ હોય તો કંઇ અયોગ્ય નથી. તેમજ **સરસ્વતીચંદ્ર**ના જન સ્વભાવમાં, આપણે ઉપર લખી આવ્યા તેમ, કર્તાએ પોતાનો જન સ્વભાવ ચિતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે સંભવે છે. એથી વિશેષ આ વિષયમાં બોલવા અમે ઇચ્છા રાખતા નથી.

લેખકે નહોતું ધાર્યું કે આ વિવેચન આટલું વિસ્તૃત થશે. હવે આ વિવેચન પૂર્ણ કરતાં છેવટ કહ્યા શિવાય ચાલતું નથી કે વિવેચિત ગ્રંથ પોતાના વર્ગમાં પ્રથમ ગણાવો જોઇએ. આજ સુધી ગુજર્ર ભાષામાં જન સ્વભાવનું વિવેચન કરનાર આવો અથવા આથી સારો ગ્રંથ નિકળ્યો નથી. એના લેખની સરસાઇ જોઇને વિવેચકને તેનું વિવેચન કરવા ઇચ્છા થઈ. એક અથવા બે માસમાં અર્થાત્ આઠથી દશ પૃષ્ઠમાં પૂર્ણ થશે એમ જાણી આ માસિક ‡ પત્રે એ સ્વીકાર્યું; પરંતુ લેખકને જેમ જેમ વિશેષ વિચાર થતા ગયા, અવલોકન વિશેષ થતું ગયું તેમ તેમ વિવેચન વિસ્તૃત થતું ગયું, આ પ્રમાણે આ લેખ ધારવા કરતાં ભગભગ પાંચ ગણો મોટો થયો. લેખકે આ ગ્રંથમાં જે વિષય વીવેચન યોગ્ય લાગ્યો તેનુંજ પુરેપુરૂં વિવેચન કરવાની આશા રાખી છે. તથાપિ

‡ આર્યધર્મ પ્રકાશ.

विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ॥ भारवि.

એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની મનોવૃત્તિ એક વસ્તુમાંથી સ્વાનુકુલ વિષય ગ્રહણ કરે છે. આ પત્રમાં દર્શાવેલ વિચારોથી ભિન્ન વિચારવાળા પણ ઘણા હશે; અને હોય તેમ વિશેષ સારૂં. એટલુંજ કે એ મત પ્રૌઢ વિચાર થઈ મનમાં નિશ્ચિત થવો જોઇએ. જો એમ થાય તો જ એ મત કાંઇક વિશ્વાસની ગણાય.

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः

कालिदास.

વિદ્વજ્જનની પ્રૌઢ કૃતિઓને સ્પષ્ટ કરવા સર્વશક્તિમાન્ પરમેશ્વર એવા ઘણા સન્તને ઉત્પન્ન કરો.

બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ શ્રી રામગુરૂકૃત.

પંચીકરણ.

(બાળબોધ ટાઈપમાં ગુજરાતી હિંદી તથા મરાઠી)

(૧૦ મી આવૃત્તિ.)

સદ્‌બોધ પ્રવર્તક બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ મહારાજશ્રી **જયકૃષ્ણ જીવનરામે** તેની વિસ્તારવાળી ટીકા સર્વે મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે કરેલી છે. **વેદાન્તજ્ઞાન** સમજવાની મુખ્ય અને **પ્રથમ** કુંચીરૂપ આ ગ્રંથ એકતો **શ્રી રામગુરૂ** જેવાથી લખાયો છે અને તેના ઉપર પાછી ગુજરાતી ઉત્તમ ટીકા લખાઈ તેથી સર્વને **મનન કરવા** યોગ્ય છે. આવો ઉત્તમ ગ્રંથ શુદ્ધ, સરળ અને સુંદર છાપથી સારા ઉંચા કાગળ ઉપર સફાઈદાર છપાયો છે. આ ગ્રંથની નવમી આવૃતિ ખપી જવાથી દશની આવૃત્તિ છપાવવી પડી તેજ તેનું ઉપયોગીપણું પ્રદર્શિત કરે છે. કીંમત એક રૂપીઓ, ટપાલ ખર્ચ બે આના.

મણિરત્નમાળા.

ગુજરાતી ભાષામાં સરળ તથા વિસ્તારવાળી ટીકા સાથે.

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી ટીકા વિસ્તારથી છે. તેથી મુમુક્ષુઓને ઉપયોગી છે. વળી સુન્દર અને નકસીદાર પુઠાંથી બાંધ-

વામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકની પહેલી આવૃતિ ખપી જવાથી બીજી આવૃતિ છપાવી છે તે દેખાડી આપે છે કે પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. કીંમત એક રૂપીઓ ટપાલ ખર્ચ બે આના.

---

૨૪૦ સુપ્રસિદ્ધ શીઘ્રકવિ શંકરલાલ માહેશ્વર મોરબી રવાજીરાજ પાઠશાળાના શાસ્ત્રીનાં રચેલાં પુસ્તકો.

સંસ્કૃત ચંદ્રપ્રભા ચરિત્ર.

બાળકથી માંડી વૃદ્ધો સુધી સ્ત્રીપુરૂષોને સુબોધ આપનારી એક સુંદર રસિલી કથા.

આ પુસ્તક રાજાથી માંડી રંકપર્યંત સ્ત્રી પુરુષોને બોધ લેવા યોગ્ય શિખામણથી ભરપુર છે. **પાર્વતીજી** પોતાની સખીઓને બોધ આપતાં હોય તે રૂપમાં **ચંદ્રપ્રભા** નામની પતિવ્રતા સુલક્ષણી રાજકન્યાનું અદ્ભુત વૃત્તાન્ત વાર્તાની કૃતિમાં ગોઠવેલું છે. સઘળા વ્યવહારિક ધર્મો સાથે વિનય, વિવેક, નીતિ ધૈર્ય અને સદ્દવિદ્યાનું પ્રતિપાદન પદે પદે કર્યું છે. આ પુસ્તક સ્ત્રીજાતિના અલંકારરૂપ છે તેથી દરેક અંતઃપુરમાં બેધડક રાખવા યોગ્ય છે. કીંમત રુપીઓ એક, ટપાલ ખર્ચ બે આના.

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર કીંમત રૂ. ૧

સંસ્કૃત સાવિત્રી ચરિત્ર છાયા નાટક.

બાળકથી માંડીને વૃદ્ધો સુધી સ્ત્રીપુરૂષોને સુબોધ લેવા યોગ્ય તથા વાંચવા, સાંભળવા અને શિખવા યોગ્ય, આ સુંદર રસિલા

નાટકમાં સતી **સાવિત્રીના** મહીમાના વર્ણનથી વ્યાવહારિક ધર્મો સારી રીતે સમજાવેલા છે. **સુકન્યાનો ગર્ભાંક તથા ઇંદ્રિજાળનો** દેખાવ બહુજ ચિત્તાકર્ષક અને અસરકારક છે. વિનય, વિવેક અને સદ્‌વિદ્યાનું પ્રતિપાદન પદે પદે કર્યું છે અને સ્ત્રીજાતિના અલંકારરૂપ છે તેથીજ સરકારી કેળવણી ખાતાંએ ઇનામ અને પુસ્તકાલયમાં રાખવા માન્ય કર્યું છે. ખરેખર આ પુસ્તક અંતઃપુરમાં બેધડક રાખવા જેવું છે. કીંમત એક રૂપીઓ ચાર આના, ટપાલ ખર્ચ બે આના.

સાવિત્રી ચરિત્ર નાટક.

(તેનું શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર).

એક પ્રાચીન કાળની મહાસતીનું અસરકારક વૃત.

(ત્રીજી આવૃતી)

કીંમત ૦-૧૪-૦ ટ. ખ. જુદું.

વિપન્મિત્રં પત્રં.

એટલે

વિપત્તિ વેળાનો મિત્ર.

(સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાથે)

આ પુસ્તકમાં, સન્મિત્રોએ પોતાના મિત્રો આપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે તેને કેવી રીતે ધારણા આપવી જોઇએ તે વિષેનો, પૂરેપૂરો ચિતાર સમાયલો છે. કીંમત આઠ આના, ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

વિદ્વત્કૃત્યવિવેક.

(સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાથે)

આ ગ્રંથમાં વિદ્વાનો તથા શિક્ષકોને ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યા છે.

સુશ્રુત.

(વૈદ્યક ગ્રંથનું)

ગુજરાતી ભાષાન્તર મૂળ સાથે.

વેદધર્મ સભા તરફથી છપાઇ તૈયાર થએલ છે.

આર્ય વૈદ્યના અતિ જુના અને પ્રમાણભૂત ગ્રન્થનું મોટા ખર્ચથી અને અતિ પરિશ્રમથી ભાષાન્તર કરી ઘણા સારા ટાઇપથી ગુજરાતી ભાષામાં અને બાળબોધ લીપીમાં આ ગ્રન્થ તૈયાર છે. કીંમત રૂપીયા ૧૦ છે.

વેદાન્ત દર્શન.

જેમાં

પ્રો. ડ્યૂસનનું

વેદાંતદર્શનનું

ગુજરાતી ભાષાંતર.

જર્મનીના જાણીતા ડા. પોલડોઇસનનું વિદ્વત્તાભર્યા ભાષણનું આ ભાષાંતર વેદાંત વિષયના પરિચિત જનોને અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. પશ્ચિમ તરફના વેદાંત તત્વજ્ઞાન વિષે પણ સારો ઉજાસ આ પુસ્તક આપે છે. શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં આ ભાષણ પ્રગટ થયું છે. સરકારી કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા પુસ્તકાલયમાં રાખવા આ પુસ્તક માન્ય રાખ્યું છે. તથા તત્વવિવેક જેમાં વેદાન્ત શાસ્ત્ર પ્રવેશ કરવાની સરળ પ્રક્રિયાઓ છે તે વિગેરે વેદાન્ત શાસ્ત્રસંબંધી પ્રસ્તાવિક વિષયો છપાયા છે.

સૂતકનિર્ણય.

અથવા

અશૌચ વિચાર.

આ શૌચ (સૂતક) ની બાબતમાં લોકોને ઘણીવાર તે જાણવાના સાધન વિના ઘણી અડચણ આવે છે, તેથી આ નાની

સરખી ચોપડી સુંદર અક્ષરમાં સ્પષ્ટ ખુલાસાથી સર્વે આર્યોને ઉપયોગી થાય તેવી છે.

કીંમત નવ પાઇ, ટપાલ ખર્ચ દશ નકલનો અર્ધો આનો.

આ શીવાય નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો વેદધર્મ સભાની ઓફીસમાંથી મળશે.

૧૨ ન્યાયસાર	...	...	કીમત. રૂા. ૨—૮—૦
૧૩ ગોપાળ ચિંતામણિ	...	,,	૧—૦—૦
૧૪ વિવેકી વિજીયા ...	...	,,	૦—૧૪—૦
૧૫ ટુંકી સંધ્યા	...	.... ,,	૦—૨—૦

આ પુસ્તક મુંબઇ નં. ૯૩ ચીંચપોકલી પરેલ રોડ, પર લેડી નોર્થકોટ હિન્દુ ઓર્ફનેજ કે. એન. સેલર પ્રેસમાં, જાદવજી પીતાંબર ઠક્કરે છાપ્યું છે અને વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્યે ૨૦, બેંક સ્ટ્રીટ શાલે બીલ્ડીંગ મુંબઇ ૧ માંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

રા. વિશ્વનાથના ગ્રન્થો.

૧	સરસ્વતી ચંદ્રનું અવલોકન	કી૦ ૦—૧૨—૦
૨	અદ્વૈતામૃત	કી૦ ૧—૦—૦
૩	પ્રમાણુ વિચાર (છાપ છે)	
૪	ન્યાયસાર અંગ્રેજી ટીકા સાથે	કી૦ ૨—૮—૦
૫	વેદાન્તદર્શન	કી૦ ૧—૦—૦

કર્તાને પત્ર લખવો
૧૮ કેખિકૂલ સ્ટ્રીટ,—મુંબઈ.